

Кафедра педагогіки, психології,
соціальної роботи та менеджменту

БАКАЛАВРСЬКА РОБОТА

на тему

**ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ
ПОЗИЦІЇ ДОРОСЛОГО У ПІДЛІТКІВ**

Виконала:

студентка 60-41 П групи, заочної форми навчання

ННІ педагогіки та психології

Спеціальність: 053 Психологія

Освітня програма: Психологія

Рожкова Ілона Анатоліївна

Науковий керівник:

ст. викладач Шейко Г.Д.

Допущено до захисту

"__" _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

(підпис)

(ініціали, прізвище)

Дата захисту: «__» _____ 20__ р.

Оцінка _____

Підписи членів ЕК:

Національна шкала _____

Кількість балів: _____

Оцінка: ECTS _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ	
ПОЗИЦІЇ ДОРΟΣЛОГО У ПІДЛІТКІВ	
.....	6
1.1. Психологічна характеристика підліткового віку.....	6
1.2. Аналіз феномену внутрішньої позиції підлітків.....	16
1.3. Психологічні аспекти прагнення дорослості у підлітковому віці.....	25
Висновки до першого розділу.....	30
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ	
ВНУТРІШНЬОЇ ПОЗИЦІЇ ДОРΟΣЛОГО У ПІДЛІТКІВ	32
2.1. Програма емпіричного дослідження.....	32
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці.....	34
2.3. Рекомендації батькам і педагогам стосовно побудови стосунків з підлітками.....	53
Висновки до другого розділу.....	54
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний період існування України характеризується серйозною кризою, обумовленою повномасштабною агресією російської федерації. Вживання, відновлення й розвиток нашої держави залежить не лише від перемоги у війні, а й від системних державних змін у соціумі. Саме тому важливим є реформування освітньої сфери як наріжного каменю ефективного функціонування державних інституцій. У межах функціонування шкільної освіти актуальним є звернення до підліткового віку як переломного в особистісному розвитку. У цьому періоді відбуваються зрушення у психіці, що мають вирішальне значення для формування характеру та активної соціальної позиції людини (М. Боришевський, І. Булах, Л. Виготський, О. Пенькова, Л.Регуш, Т. Яблонська та ін.). З огляду на це, значущим є вивчення внутрішньої позиції дорослого у підлітковому як важливого новоутворення і рушійної сили психічних змін.

Проблема внутрішньої позиції дорослого, почуття і прагнення до дорослості одна із ключових у віковій і загальній психології, що підтверджується численними науковими дослідженнями (С. Занюк, Г. Костюк, С. Максименко, В. Моргун, М. Рокич, М. Яницький та ін.). У підлітковому віці почуття дорослості є нестабільним утворенням за причиною психологічної кризи і системних змін фізіологічних

показників. Таким чином, різні мотиви і уявлення підлітка є нестійкими, можуть деструктивно впливати на діяльність і психічний розвиток. Вивчення змін внутрішньої позиції підлітків є достатньо актуальним у психології (Н. Бочаріна, І. Булах, А. Кочарян, Г. Кучер, Т. Тітова та ін.). Водночас, проблема динаміки прагнення до дорослості у підлітковому віці вивчалася недостатньо. З огляду на це, пропонується дослідження спрямоване на заповнення теоретичних прогалів і створення ефективних систем корекції і психологічної допомоги у підлітковому віці. Таким чином, отримані результати можуть бути використані у практиці діяльності шкільних вчителів і психологів для оптимізації їх професійної діяльності.

Отже, актуальність сформульованої проблеми визначає вибір теми дослідження: «Психологічні аспекти становлення внутрішньої позиції дорослого у підлітків».

Об'єкт дослідження – особистісна сфера підлітків.

Предмет дослідження – особливості становлення внутрішньої позиції дорослого у підлітків.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й емпірично дослідити психологічні особливості внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні джерела з проблеми внутрішньої позиції дорослого у підлітків.

2. Емпірично з'ясувати динаміку, змістові показники внутрішньої позиції дорослого у підлітків.

3. Визначити вікову динаміку показників внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці.

4. Розробити рекомендації спрямовані на формування особистісної сфери підлітків.

Наукова новизна дослідження полягає у поглибленні психологічних знань про вікові аспекти особистісного розвитку у підлітковому віці та дослідженні динаміки, змістових показників внутрішньої позиції дорослого у підлітків.

Практичне значення: дослідження полягає в тому, що отримані емпіричні дані можна використовувати в повсякденній педагогічній діяльності вчителями, практичними психологами для покращення якості освітнього процесу з ЗЗСО. Результати дослідження можуть стати основою для розроблення і впровадження ефективних програм психологічної допомоги підліткам.

Апробація матеріалів дослідження. Результати дослідження репрезентовано на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (22 лютого 2024 року, м. Переяслав) та на щорічній звітній науково-практичній конференції викладачів, докторантів, аспірантів та молодих учених, здобувачів вищої та фахової передвищої освіти «Наука та освіта в умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка» 23-24 травня 2024 року.

Публікація з теми дослідження:

1. Шейко Г., Рожкова І. Основні психологічні тенденції підліткового віку: теоретичний аспект. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»*: Зб. наук. праць. Переяслав, 2024. Вип. 95. С. 57–60. <https://confscience.webnode.com.ua/>

2. Рожкова І.А. Емпіричне дослідження внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці. *Матеріали щорічної звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів, аспірантів та молодих учених, здобувачів вищої та фахової передвищої освіти «Наука та освіта в*

*умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені
Олександра Довженка» 23-24 травня 2024 року.*

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЗИЦІЇ ДОРΟΣЛОГО У ПІДЛІТКІВ

1.1. Психологічна характеристика підліткового віку

Підлітковий вік, зазвичай, характеризують як певний між дитинством і дорослістю. Уявлення про визначальний, межовий вплив цього періоду проявляється в тому, що багато науковців і педагогів-практиків використовують для його характеристики термінологію типу «кризовий» і «зламний». Очевидно, що період 11–15 років – це складний сензитивний вік, тому що у контексті системних фізіологічних перетворень відбуваються зміни, що визначають подальшу архітектуру і зміст психічного життя людини – формування характеру, внутрішньої позиції, структури інтересів, елементів самосвідомості [12].

Важливим для цього віку є почуття дорослості, що проявляється у чутливому ставленні до спроб характеризувати підлітка як дитину. Це може провокувати системні непорозуміння між дорослими та підлітками через постійний негативізм і реакції протесту останніх. У цьому контексті, важливо пам'ятати, що такі реакції є проявами прагнення показати свою індивідуальність.

Дослідниця Л. Орбан-Лембрик вважає, що типовими для підліткового віку є такі характеристики:

- 1) суперечливість і проблемність біологічного розвитку, що пов'язано з процесами статевого дозрівання (пубертатний період);
- 2) негативні фізіологічні відчуття – головний біль, шкірні висипи, поява менструацій та полюцій, що відображають системні перетворення організму;
- 3) прагнення до самопізнання через комунікацію з оточенням однолітків;
- 4) почуття дорослості як визначальна детермінанта соціальних контактів;
- 5) акцентуація комунікативної потреби спрямованої на однолітків [33].

А. Зимянський вважає, що підлітки вже більш орієнтовані на саморозвиток, що, у свою чергу, впливає на формування самосвідомості, що позначається на пізнавальних, емоційних, комунікативних показниках психіки [20]. С. Белякова вважає слушними такі думки, звертаючи при цьому увагу, що зміни у інтелекту й емоційної сфери є основою змін Я-концепції і її принципового перетворення у зв'язку з активізацією потреби у самоствердженні [4]. І. Булах дотримується думки про те, що становлення самосвідомості визначає формування базової внутрішньої позиції заснованої на почутті дорослості, фіксації соціальної відповідальності, суб'єктивним переживанням самостійності [9].

Хоча багато науковців підтримують позицію про те, що провідною діяльністю у підлітковому віці є спілкування – навчання зберігає значущість, що яскраво відображається у розвитку когнітивних структур. В інтелектуальній сфері інтенсивно розвиваються форми абстрактного пізнання дійсності, здатність до словесно-логічних висновків, навички аргументації своєї позиції. Б. Якимчук говорить про те, що у підлітків розвивається здатність до регулярного, обґрунтованого засвоєння початків наукових

галузей, стабілізується орієнтація на логічний характер викладення матеріалу, фіксується самостійність мисленнєвих дій різної модальності [43]. Учні середньої ланки школи починають цікавитися не тільки фактажем з певних галузей, але також починають активно їх аналізувати, визначати каузальні зв'язки, формулювати висновки відповідно до виділення основного в однорідних фактах. Разом з тим, значна частина підлітків не демонструє високої здатності до аналітико-синтетичної діяльності. Окремі учні цього періоду відчують системні проблеми у процесі визначення причинно-наслідкових зв'язків. У цьому контексті варто зауважити, що підлітки встановлюють причини значно швидше й простіше, ніж наслідки. Таким учням складно адекватно застосовувати негативні судження, робити узагальнення у ситуаціях моральної дилеми, коректно реагувати на посилки у різних видах діяльності. Домінує схильність до індукції у реалізації умовиводів. Водночас дедуктивне мислення сформовано дещо гірше [24].

Увага набуває характеристик урегульованості й керованості. Цей феномен починає системно визначати усі пізнавальні процеси – відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уяву. Як зазначає Б. Якимчук, обсяг пам'яті відбувається за рахунок ефективного запам'ятовування матеріалу і логічної, усвідомленої обробки інформації [43]. Зростає роль логічного структурування у мнемічних процесах, водночас, актуальність механічної пам'яті, хоча і є суттєвою починає знижуватися. З огляду на це, деяких здобувачів освіти слід запитувати на уроках не відразу після трансляції нового матеріалу, а надати певний час і можливість для стабілізації інформації у структурах пам'яті. Пам'ять стає більш якісною у плані організованості й керованості. Розвивається словесно-логічна пам'ять, зростає продуктивність короткочасної і довготривалої. Увага і сприймання формуються відповідно до структури інтересів і мети діяльності.

Суттєвий вплив на розвиток психіки підлітків чинять кризові явища. Е. Еріксон описує кризу «его-ідентичності», що проявляється у межах 12-14

років. Психолог стверджував, що ця криза проявляється у нездатності ефективної реалізації набутих соціальних ролей, визначає необхідність засвоєння нових стратегій поведінки і шляхів саморозвитку [50].

Криза підліткового віку відображається у таких видах [21; 37]:

1. Криза незалежності – нівелювання позиції дитини, що передбачає впертість, знецінення, заперечення соціальних стереотипів. Не зважаючи на реакції негативізму, цей вид кризи визначає особистісний розвиток.

2. Криза залежності відображає покору, слухняність, залежність від соціальних первинних груп (дорослих чи однолітків). Такі тенденції відображають по суті зупинку розвитку – підліток наче «застигає в болоті», компенсуючи це суб'єктивною оцінкою власної захищеності [3].

В. Поліщук аналізуючи кризу 13 років виокремлює три фази її перебігу:

1) вступ у перехідний період – збільшення кількості негативних поведінкових реакцій;

2) відносна стабілізація, що передбачає баланс негативних і позитивних аспектів психіки;

3) вихід з кризи – її завершення, що визначається специфікою проходження попередніх етапів [37].

Акцентуації рис характеру мають важливе значення для розвитку підлітків. Ці феномени пов'язані з вродженими реакціями нервової системи, що визначає складність їх контролю. Проте можливо і потрібно оптимізувати негативні емоційні прояви агресивного і тривожного характеру [13]. Акцентуації впливають на керованість або імпульсивність поведінки, ефективність соціальних контактів і фаз соціалізації.

Прагнення до лідерства є рисою підліткового віку, що відображає потребу у визнанні та персоналізації, а також шляхи креативної адаптації до соціальних змін. Мотивація лідерства формується у контексті ідентифікації з референтними особами первинних груп [2].

У досліджуваному періоді розвивається емоційний інтелект. Зокрема, знання про емоційні феномени стають чіткішими і більш диференційованими. Спостерігається суттєве розширення словника для своїх переживань, а також збільшення параметрів за розрізнення емоційних реакцій. Підлітки переживають на різні життєві події яскравіше, ніж діти або дорослі. Це справедливо як до позитивних, так і негативних емоцій. Реакції яскравої радості і печалі можуть лабільно змінюватися протягом кількох годин.

Значущою рисою емоційної сфери підлітків є амбівалентність [16]. Представники цього віку можуть одночасно щиро любити і ненавидіти певний об'єкт, подію, людину. Підлітки у проміжку 12 – 13 років більш схильні до реакцій радості, порівняно зі страхом, гнівом чи сумом. Системне незадоволення пізнавальних потреб може викликати підвищену нудьгу, роздратованість або сум.

Доцільно проаналізувати гендерні показники емоцій. Вважається, що дівчата емоційніші і люблять говорити про власні почуття, оскільки соціальні норми стимулюють чоловічу стать в до більшої стриманості. Диференціюється зміст переживань на життєві труднощі: у дівчат більш регулярно виникають «зриви», флуктуації настрою, яскрава експресія. Хлопці проявляють емоції через нетривалу, але виражену агресію [29].

Серед значущих для підлітків чинників формування емоцій особливе значення мають міжособистісні стосунки з рідними й друзями. Водночас, шкільне життя як фактор емоційних переживань стає менш значущим. Емоційне ставлення до протилежної статі поступово підвищує актуальність впливу на зміст емоційної сфери протягом підліткового періоду. Емоції, зазвичай, орієнтовані на плани й мрії майбутнього, що корелює із загальною тривожністю особистості.

Негативними аспектами емоційної сфери підліткового віку часті реакції страху й тривоги. Зокрема, може формуватися специфічний страх до певних

об'єктів і феноменів реальності (фобії). Підліткові страхи можуть транслюватися у батьківському спілкуванні. Фобії молодших підлітків пов'язані з активною уявою і проявляються в ірраціональному, фантастичному змісті (вигадані персонажі або події фільмів, книг, мультфільмів). Водночас, такі реакції можуть корелювати з психічною травматизацією (насильство з боку батьків чи однолітків, системні сімейні конфлікти, розлучення). У старших підлітків розвивається страх перед авторитарними персонами (директором, батьком), соціальні страхи (суперечність з характеристиками референтної групи, невпевненість у собі). Шкільні страхи свідчать про зниження продуктивності навчальної діяльності і передбачають шкільні пропуски, зниження дисципліни, комунікативну тривожність [14].

Самооцінка саме у підлітковому віці починає розвиватися як поведінковий регулятор. Самооцінка молодших підлітків продовжує орієнтуватися на успіхи у навчанні, але базою самоставлення поступово стають морально-психологічні структури, що реалізується у соціальній взаємодії.

Підлітковий вік є визначальним у контексті комунікативного розвитку і формування навичок ефективної соціальної адаптації [11]. Потребуючи фіксації своєї ролі у дорослому світі, підлітки можуть протидіяти типово «дитячим» соціальним конструктам. Такі бунти мають виражене суб'єктивне забарвлення, оскільки діти спрямовані на розширення своїх прав за рахунок знецінення прав дорослих. Нові стратегії взаємодії з батьками і вчителями є потенційними тригерами конфліктів і соціальної напруги.

В. Лавріненко вважає, що підліткам властиве інтенсивне психологічне становлення у розрізі зростання значущості комунікативної діяльності, перетворення психіки і формування базових новоутворень (почуття дорослості й осмислення життя) [31]. Зміст спілкування, особливості комунікативних здатностей визначають інтеріоризацію соціального досвіду

на основі соціального наочіння, стабілізації поведінкових ролей, постійного рефлексивного самоаналізу. Порівнюючи зміст соціальних оцінок себе підлітки розвивають уявлення про себе, формують більш обґрунтоване самоставлення і Я-образ як компонент самооцінки. Підліткова рефлексія орієнтована на «Я»-образ, інтереси та переконання, ціннісні орієнтації, життєві смисли, що допомагають краще зрозуміти «нового себе» у «новому світі». Підлітки вже можуть ефективно узгоджувати власні тактичні прагнення й стратегічні цілі. Використовуючи суб'єктивні можливості, особистість змінює життєві плани з менш максималістських до більш реалістичних [10].

О. Бікус дотримується думки, що підлітковий вік є фундаментальним періодом формування комунікативної компетенції, що відображається у системних змінах здатності до комунікації, трансформації комунікативної практики, бажання до побудови нового змісту комунікації [5]. Усе вищезазначене допомагає формувати й оптимізувати комунікативну культуру підлітків.

У стосунках з батьками підлітки прагнуть «завоювати» статус дорослого, а у контактах з однолітками – задовольнити потребу в інтимності [19]. Така тенденція є ключовою для формування нового виду спілкування досліджуваного періоду – інтимно-особистісного. Його основними рисами є домінування позитивних емоцій у процесі реалізації контактів, висока довіра до комунікативного партнера, суб'єкт-суб'єктний характер стосунків.

Інтимно-особистісне спілкування може здійснюватися як з однолітками, так і з дорослими у контексті дотримання останніми конструктивного ставлення до підлітка. Дорослий гірше адаптується до такої комунікації з підлітком, не завжди адекватно оцінює його зрілість і самостійність, тому особливо актуальними у цьому віці є саме контакти з однолітками.

Без продуктивної інтимно-особистісної комунікації прогресивний розвиток підлітків є неможливим [28]. На основі спілкування з однолітками підлітки реалізують ключові завдання особистісного становлення:

- 1) залучення до об'єктивного інформаційного обміну;
- 2) засвоєння комунікативних навичок, що дозволяють оптимізувати процес соціалізації;
- 3) позитивна трансформація здатності до емпатії;
- 4) створення об'єктивних передумов для романтичного спілкування і пошуку шлюбного партнера;
- 5) стабілізація власної індивідуальності у світі дорослих.

Важливим чинником комунікативного розвитку підлітків є спілкування у малих групах. У цьому віці значно актуалізується прагнення до інтеграції у неформальні спільноти (компанії), що відображає задоволення потреби у приналежності. У спілкуванні з однолітками фіксується не лише потреба у довірі, а й досягається певний соціальний статус. Бажання набути певний статус як провідний мотив підліткового періоду відображається у різних напрямках – прагненні до лідерства, авторитету у певній справі, орієнтації на товаришування [22].

У 12-13 років майже 50% підлітків мають високі показники комунікативних нахилів, виявлену потребу у спілкуванні, здатність до мобільної адаптації у мінливому соціумі, прагнення до налагодження соціальної структури [29]. Близько третини підлітків впевнені, що спілкування необхідне для особистого успіху, однак переживають труднощі у процесі стабілізації контактів з малознайомими або незнайомими людьми. Існує категорія підлітків, які спрямовані на вузьке коло близьких людей і відчують труднощі під час ініціації нових знайомств. Такі особи характеризуються вираженими показниками соціальної ізоляції. Замкнутість підлітків пов'язана з суб'єктивним уявленням про відсутність соціального

розуміння, гострою реакцією на неповагу і відсутність довірливої комунікації [26].

Вчені виділяють три основні функції спілкування у підлітковому періоді:

- 1) отримання інформації;
- 2) конкретизація і усвідомлення міжособистісних стосунків;
- 3) формування навичок соціальної взаємодії
- 4) стабілізація емоційного благополуччя.

Здійснення цих функцій передбачає вихід за кордони шкільного життя і проявляється у появі нових інтересів, оволодінні новими типами діяльності, набутті життєвої самостійності. Комунікативний досвід передбачає осмислення свого життя, визначає формування мотиваційної і пізнавальної сфери [24]. Водночас, інтелектуальна сфера регулює спроможність до досягнення успіхів у соціальній сфері, ефективність нівелювання самотності, формування прийнятної статусно-рольової позиції.

На основі системних емпіричних досліджень, виділяють позитивні моменти комунікативного розвитку підлітків [39]:

- 1) спрямованість на пошук й ініціацію нових знайомств;
- 2) переважання інтимно-особистісних стратегій і тактик спілкування;
- 3) збагачення діалогічного і монологічного мовлення.

Водночас, вчений пропонує розглядати й негативні аспекти підліткового спілкування:

- 1) недостатній розвиток навичок продуктивного слухання,
- 2) виражений конформізм;
- 3) підлітковий егоцентризм;
- 4) високі показники комунікативної тривожності;
- 5) популярність ненормативної лексики;
- 6) переважання емоційних реакцій порівняно з раціональними.

Великого значення надають аналізу значення педагогічної взаємодії у формуванні особистості підлітків, оскільки коректне, адекватне педагогічне спілкування з представниками цього періоду сприяє не лише якості освіти, а й загальному гармонійному розвитку. Слід пам'ятати, що не зважаючи на зовнішні демонстративні реакції, підлітки більш вразливі до критики педагога. У цьому віці зростають вимоги до вчителя у контексті фахових та особистісних якостей. Може виникнути специфічний емоційний зв'язок у спілкуванні з вчителями заснований на врахуванні вікових особливостей, специфіки звичок, стану здоров'я, життєвих реалій, рівня розвитку особистісних новоутворень [42].

Ефективність комунікації вимагає належних показників сформованості здібностей до спілкування, що передбачає наявність таких особистісних утворень:

- 1) здатність до ініціації нових контактів;
- 2) розвинене діалогічне спілкування;
- 3) ефективність монологічного мовлення;
- 4) можливості впливу на оточення.

Важливими аспектами спілкування у досліджуваному періоді є здатність фіксуватися на моральних основах комунікації, конфліктологічна компетентність, загальні комунікативні вміння.

Комунікативна компетентність у підлітковому віці передбачає такі елементи:

- 1) знання про специфіку і правила комунікації;
- 2) розуміння невербальних інструментів спілкування й доцільності їх реалізації у конкретній ситуації спілкування;
- 3) знання про комунікативні якості в ефективній комунікації;
- 4) гуманістична спрямованість комунікатора;
- 5) позитивне емоційне ставлення;
- 6) готовність до ініціації й підтримання емоційних контактів;

- 7) можливість емпатійного реагування;
- 8) готовність до продуктивної комунікації з різними соціальними категоріями.

О. Бікус та В. Волошина аргументують позицію згідно якої підлітковий вік передбачає сформованість таких компонентів комунікативної здатності [5]:

- 1) орієнтація у комунікативних ситуаціях відповідно до індивідуального життєвого досвіду;
- 2) високий рівень самооцінки як фундамент ефективної взаємодії з оточенням;
- 3) коректне використання засобів саморегуляції комунікативних операцій;
- 4) компетенції конструктивного спілкування [4].

3. Зеленська звертає увагу на актуальність емпатії та афіліації для розвитку підлітків [19]. Дослідниця емпірично аргументувала думку про те, що хлопці характеризуються більшою часткою комунікативних бар'єрів, порівняно з дівчатами. Також у жіночій статі фіксуються вищі можливості емоційного управління. У дівчат підліткового віку більш проявляється емпатія у ставленні до тварин, дітей, об'єктів мистецтва. Саме тому, більшість підлітків потребують роботи з формування емпатії й комунікативної саморегуляції [13].

Доцільно згадати про основні чинники формування комунікативної сфери підлітків:

- 1) навчання комунікативних навичок у сімейному середовищі;
- 2) розвиток комунікативної рефлексії;
- 3) розвиток доброзичливого ставлення;
- 4) формування адекватної самооцінки;
- 5) суб'єкт-суб'єктна позиція педагогічного спілкування [6].

Оскільки підліткова соціалізація підлітків відбувається через спілкування з оточенням, то комунікативні компетенції школярів важливо розвивати саме у практичній комунікації. Тому необхідно організовувати формування комунікативних навичок з використанням тренінгів, диспутів, дискусій й інших інтерактивних форм педагогічної роботи [33].

Отже, підлітковий вік – це важливий період становлення особистості, де відбувається розвиток почуття дорослості, самосвідомості й самооцінки. Провідними типами діяльності є інтимно-особистісне спілкування та навчальна діяльність, що відображає специфіку соціальної ситуації розвитку. З огляду на мету нашої роботи й практичну значущість задекларованої проблеми важливо проаналізувати феномен внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці.

1.2. Аналіз феномену внутрішньої позиції підлітків

Перш ніж говорити про феномен внутрішньої позиції у підлітковому віці варто проаналізувати базовий концепт у психологічній науці. Це поняття є досить відомим завдяки працям Л. Божович, але потребує більш глибокої розробки. Аналіз цього терміну показує його зв'язок з поняттям «значущі переживання» або «ключові переживання», що використовувалися для пояснення суб'єктивної значущості актуальних соціальних впливів. У цьому контексті, феномен внутрішньої позиції характеризують як єдину систему активних спонукань у ставленні до реальності в цілому або її певної сфери (наприклад, широкі соціальні мотиви спрямовані на шкільне життя). Концепція внутрішньої позиції передбачає єдність мотиваційної, емоційної та когнітивної складових. Внутрішня позиція характеризує одночасно інтегративну єдність особистості і свободу дії людини. Зміст цього психічного конструкту остаточно не фіксується зовнішнім середовищем, а характеризує переломлення екзогенних впливів через призму внутрішньої

психічної структури. Такий підхід дозволяє розв'язати низку методологічних і конкретних практичних проблем вікової й диференційної психології [1].

У підлітковому віці структура внутрішньої позиції зазнає серйозних структурних перетворень, що визначає необхідність наукового аналізу сутності й динаміки процесу. У досліджуваному періоду на основі сукупності неупорядкованих соціальних переживань і смислів виникає цілісна внутрішня ієрархія ставлень, що визначається індивідуальною, загальною спрямованістю [6]. Поведінка підлітків починає більш чітко управлятися внутрішніми конструктами.

Основними критеріями внутрішньої позиції підлітків є диференційованість і структурованість. Диференційованість структур внутрішньої позиції реалізується у розмежуванні соціальних сенсів і суб'єктивної оцінки. У підлітковому віці суттєво розвиваються механізми та інструменти диференціації інтраперсональної позиції. Цей процес відбувається на основі узагальнення соціокультурних смислів різних спільнот і груп.

Структурованість внутрішньої позиції розвивається навколо смислового ядра суб'єктивних значущих сенсів [7]. У підлітків означені структури суттєво стабілізуються. На ранніх етапах онтогенезу переважає вибіркоче сприйняття дійсності, а управління діяльністю відбувається через фіксовані соціальні норми. Водночас, підлітки переоцінюють зміст і характер суспільної взаємодії, формують автономні власні погляди та оцінки суспільного контексту. Індивідуальні внутрішні спонуки вже гармоніюють із особистісною орієнтацією, а значущість мотивів стає більш усвідомленою і пов'язаною з практикою. Інтраперсональна позиція заснована на активному перетворенні генералізованих смислів у особистісні принципи.

Виділяють кілька рівнів структури внутрішніх принципів у підлітковому віці:

- 1) нестабільні, фрагментарні, залежні від соціуму
- 2) життєві регулятори з ціннісною основою [8].

Формування цінностей є основною умовою формування внутрішньої позиції підлітків. Осмислення соціальних цінностей – це безперервний процес, що відображає ефективність самореалізації й соціальної інтеграції молоді. Ефективне самовизначення корелює з насиченістю цінностями, а неефективне з «ціннісним вакуумом» [53; 54].

Формування внутрішньої позиції підлітків проявляється не лише у перетворенні смислового простору, а й у змінах психологічного часу. Підлітки навчаються аналізувати каузальні зв'язки, інтерпретують минуле у суб'єктивному контексті й прогнозують майбутнє. Усі ці дії є основою ефективного управління власним життям. Означені аспекти є основою узагальненого образу майбутнього внутрішньої позиції підлітків [30].

Осмислена позиція у ставленні до майбутнього підлітка складається з таких складових:

- 1) емоційні характеристики;
- 2) ціннісний вплив;
- 3) гармонізація активності й пасивності;
- 4) стратегія здійснення майбутнього.
- 5) життєва перспектива.

Однією з основних рис внутрішньої позиції пубертатного періоду є децентрація. Перетворення позиції з егоцентричної на децентровану (здатність поглянути на себе з боку соціуму) визначає формування інтелектуалізованого ставлення до різних груп. У цьому контексті,

утворюються стабільні осмислені внутрішні конструкти: «Я у групі», «Я – громадянин», «Я у людстві».

Фундаментальна децентрація проходить кілька фаз:

1. Нереалістична оцінка можливостей, що базується на нівелюванні адекватної інтерпретації життєвих цілей, планів та інструментів їх досягнення. На цій стадії виникають нові смисли, що не можуть бути стабілізованими відповідно до переважаючих соціальних уявлень [51].

2. Опосередкування внутрішньої позиції узагальненими цінностями. У процесі апробації соціальних ролей внутрішні конструкти узгоджуються зі специфічними характеристиками функціонування соціуму, що визначає ефективний смисловий діалог.

3. Культурна інтеграція – індивідуальні внутрішні уявлення й мотиви стабілізуються у смисловій структурі. Трансформація установок мислення відбувається на основі переконання, що зміст свідомості підлітків має зрозуміти соціальне оточення. Емоційність, творчість спілкування і впливу на реальність є детермінантами внутрішнього світу [48].

Соціокультурна визначеність внутрішньої позиції підлітків стимулює розвиток дестереотипізації, що пов'язано з нівелюванням механічно засвоєних уявлень про суб'єктивно актуальні події. Зростання значущості індивідуальних сенсів внутрішньої позиції формує пластичність свідомості підлітків, що підвищує ефективність адаптацію до соціальних реалій. Можуть виникнути суперечності внутрішніх оцінних позицій, що потенційно спричиняє інтраперсональний конфлікт.

Вербалізація смислів є суттєвою характеристикою внутрішньої позиції підлітків. Цей процес ґрунтується на трансляванні смислів у мовлення, що реалізується через поняттєве мислення й мовну усвідомленість. Зміст внутрішнього ставлення підлітків до дійсності часто корелює зі змістом комунікативних ситуацій. Спілкування у цьому

віці є інструментом адекватної інтерпретації внутрішньої й зовнішньої реальності.

Важливою характеристикою внутрішньої позиції підлітків є дискретність, тобто різнорівневе розгортання змістовних компонентів. У цьому контексті удосконалюються уявлення і сенси з попередніх вікових періодів («обманювати – погано», «старших потрібно слухатись»). Ці компоненти внутрішньої позиції характеризуються суб'єктивною значущістю, інтенсивністю й актуальністю. Підліток може аргументовано надати відповідь на запит питання «Чи можна красти?», оскільки ці моральні норми фіксувалися вже у дошкільному віці. Проте, наявність моральних дилем («здійснив крадіжку, щоб придбати ліки для рідної людини») виявляє аморфність міркувань у розв'язанні суперечності. При вирішенні проблемних соціальних питань підлітки можуть демонструвати алогічні судження, що свідчить про нешаблонність когнітивного функціонування. Стабільність словесно-логічного мислення не обов'язково пов'язана зі стабільністю внутрішньої позиції, що можна пояснити низькими показниками генералізованих суб'єктивних сенсів [47].

Рухливість внутрішньої позиції корелює систематизації спонук мотиваційної сфери. Нестабільність загальних ставлень і уявлень впливає на порушення гомеостазу ментальної картини підлітків. Незавершеність смислового центру є фактором, що визначає рухливість компонентів внутрішньої позиції. Такий процес підтримує актуалізацію суб'єктивної значущості ставлення у процесі апробації соціальних ролей і дозволяє підтримувати чутливість до трансформацій соціуму.

У підлітковому віці не лише розв'язуються актуальні життєві задачі, а й утворюються протиріччя як фундамент подальшого розвитку [44]. Усвідомивши специфіку часової перспективи, учні здатні інтерпретувати теперішнє, оцінювати минуле та планувати майбутнє.

Отже, ціннісно-сміслові феномени внутрішньої позиції долають фіксовані межі безпосереднього простору й часу [49].

Рефлексивність внутрішньої позиції підлітків проявляється у спрямованості на нові враження. Ця характеристика реалізується у ситуації актуальності створення нового смислу. І. Булах вважає, що підліткова рефлексія забезпечує осмислення реальності з позиції різних видів Я-образу: нормативного, реального, бажаного [11].

Внутрішня позиція підліткового віку характеризується дисгармонійністю до яких можна віднести:

- 1) значущість особистого Я як основи ціннісно-сміслові сфери самосвідомості;
- 2) відсутність узгодженості мотивів;
- 3) спотворення ментальної картини особистості [47].

Проаналізуємо вікові особливості підлітків, що визначають формування їх внутрішньої позиції:

1. Рефлексивні механізми забезпечують розв'язання невідповідності мотиваційних конструктів психіки [46]. Самоаналіз пов'язаний з диференціацією й інтеграцію самосвідомості, самопізнанням, стабілізацією когнітивних уявлень, появою нових соціальних конструктів.

2. Велике значення для внутрішньої позиції підлітків має оцінка власної зовнішності. Фізичні характеристики не оцінюються підлітком окремо від інших аспектів і сфер життя. «Тілесне Я» поступово стає смисловим центром психіки. Результатом цього психічного процесу є розвиток «образу тіла» у межах загальної структури внутрішньої позиції людини.

3. Зміни пізнавальної сфери активують планування життя і визначають показники внутрішньої позиції. Підліток здатний до

прогнозування майбутнього, може обрати майбутній фах, заклад освіти, людину для романтичного спілкування.

4. Зміна мотиваційних і когнітивних зв'язків є основою для усвідомлення себе як суб'єкта діяльності. Підлітки вже продукують нові ідеї, спонуки діяльності, що забезпечує розвиток власного потенціалу психіки [41].

У підлітковому віці динаміка внутрішніх конструктів оцінки реальності у соціальній взаємодії має кілька етапів у:

- 1) 10-11 років – переважає бажання до перебування у групах однолітків і орієнтації на їх норми;
- 2) 12-13 років – переважає спонук до досягнення соціального статусу в групах;
- 3) 14-15 років – реалізується спрямованість на самостійне самоствердження.

Перетворення внутрішньої позиції у підлітковому віці пов'язане також з спілкуванням з дорослими. Здатність учнів підліткового віку дотримуватися норм дорослого соціуму знижується у проміжку від 4-го до 7-го класу. Це свідчить про нівелювання значущості зовнішніх мотивів поведінки і зростання ролі внутрішніх елементів позиції. Батьки й педагоги можуть ігнорувати таку індивідуалізацію, що потенційно ускладнює виховний процес і віковий розвиток [53].

У внутрішні позиції підлітків стабілізуються інтелектуальні мотиви, зростає значення інтересу до отримання нових знань. У більшості учнів формується пізнавальна потреба у виявленні закономірностей. Широкі пізнавальні інтереси у цьому віці характеризують бажання вирішувати пошукові задачі, що не входять до шкільної програми. За умови відсутності ефективного педагогічного впливу описані пізнавальні мотиви і конструкти можуть формувати поверхове ставлення до освітнього процесу [38].

Більшість підлітків вважають оволодіння знаннями і компетенціями основним навчальним мотивом. Розуміння значущості набутих знань визначає позитивне ставлення до учбової діяльності. Учня середньої ланки необхідно усвідомити значущість знань для свого розвитку [48]. Це корелює із формуванням самосвідомості – багато навчальних дисциплін можуть оцінюватися як засоби задоволення вищих потреб і самореалізації в цілому [42]. Педагоги мають підтримувати віру учнів у користь освіченості для суспільства. Переконавання й інтереси у структурі внутрішньої позиції підлітків впливають на емоції і ставлення до здобуття освіти. Якщо учні не усвідомляють актуальність шкільної освіти, то може виникнути системне негативне ставлення до навчальних предметів.

Навчальні оцінки підлітків є важливим інструментом динамічних перетворень у структурі внутрішньої позиції. Оцінка може допомогти здобувачам освіти досягти бажаного соціального статусу, сформувати впевненість у власних силах і здібностях. Оцінка як засіб формування внутрішньої позиції стосовно навчання допомагає підлітку зрозуміти себе краще. Тому педагогам потрібно не лише оцінювати навчальну успішність, а також звертати увагу на інтелектуальні можливості й особистісні риси. Для емоційної стабільності підлітків потрібно зберігати баланс між оцінкою та самооцінкою, що посилює роль позитивних мотивів діяльності молодшої людини [40].

Порівняння підлітками власних можливостей з можливостями інших, відсутність умінь самооцінки власних здібностей стимулює формування категоричного ставлення до реальності, емоційних перепадів, підвищену критичність, нестабільний емоційний контроль у комунікації (від захоплення до ненависті). Соціальні мотиви навчання вдосконалюються оскільки збагачується система моральних цінностей і соціальних ідеалів. Такі спонуки зміцнюються, якщо педагог демонструє

можливість застосування результатів навчальної діяльності у майбутньому фаху, спілкуванні, саморозвитку.

Позиційні аспекти ставлення до навчання підлітків зазнають змін, що пов'язано з прагненням розуміти і бути зрозумілим [31]. Зростає значущість кооперативного мотиву як основи орієнтації на співпрацю. У різних видах діяльності підліток намагається відповісти на запитання: «Я кращий чи гірший від оточення?». Проаналізована тенденція позитивно впливає на ставлення до тренувань і навчання у межах діяльності і процесів у шкільній спільноті.

Доцільно визначити основні позитивні риси підліткової внутрішньої позиції є:

- 1) потреба у зрілості як основа зниження бажання вважати себе дитиною;
- 2) сензитивність до норм дорослого світу;
- 3) готовність до спілкування з дорослими й групою однолітків;
- 4) спрямованість на самореалізацію;
- 5) актуалізація самостійності;
- 6) зростання широти й диференціації пізнавальних інтересів;
- 7) підвищення показників спеціальних здібностей.

Позитивні навчальні мотиви у внутрішній позиції школяра усвідомлюються підлітками продуктивніше, ніж негативні мотиви. У досліджуваному періоді починає проявлятися орієнтація на пошук сенсу життя. До завершення пубертатного періоду спостерігається стабільне переважання певного мотиву у загальній структурі психіки. Підліток, вже може чітко визначити актуальні мотиви власного внутрішнього світу. У підлітковому віці формується здатність до постановки перспективних цілей, що, зокрема, визначає, розвиток індивідуальності.

Основні причини зниження ефективності внутрішньої позиції підлітків у ставленні до навчання [35]:

- 1) трансформація нейрогуморальної регуляції;
- 2) аморфна оцінка майбутнього;
- 3) ставлення до вчителів;
- 4) ставлення педагога до підлітків;
- 5) гендерні відмінності особистості;
- 6) ставлення до різних навчальних предметів;
- 7) пізнавальний розвиток учнів;
- 8) успішність у навчанні;
- 9) відсутність усвідомлення учбових цілей і мотивів;
- 10) тривоги і страхи пов'язані зі школою.

Якщо вчителі фіксують негативне ставлення до навчання, то мають встановити причини негативної навчальної діяльності. Після завершення діагностики необхідно спланувати і здійснити відповідні корекційні заходи.

Отже, у результаті аналізу теоретичних джерел визначено основні риси внутрішньої позиції підлітків: формальні (диференційованість, упорядкованість / неупорядкованість, структурованість); змістовні (децентрація, вияв сенсу у комунікації, нерівномірність розвитку структури феномену); динамічні (нестабільність, зв'язок з рефлексією, дисгармонія динаміки компонентів). У контексті підліткового віку доцільно з'ясувати особливості внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці як одного з визначальних чинників психічного життя у пубертаті.

1.3. Психологічні аспекти прагнення дорослості у підлітковому віці

Як уже зазначалося, внутрішня позиція дорослого (в інших джерелах описується як почуття дорослості) є одним з центральних новоутворень

підліткового віку. Цей феномен визначає суттєві зміни в уявленнях та ставленні до себе і оточуючої реальності. Прагнення до дорослості підлітків суттєво корелює з підвищеною потребою у самореалізації характерною для підліткового віку. На основі комплексу специфічних потреб формується орієнтація підлітка на доросле життя і майбутнє [34]. С. Максименко надає основного значення специфіці «внутрішньої позиції» дитини, що передбачає наявність попереднього досвіду, власних можливостей, об'єктивних ставлень, бажаних образів майбутнього. Для підліткового віку характерне прагнення зрозуміти себе, усвідомити свій внутрішній світ, переживання, думки. Активізація інтересу до себе відбувається на основі розвитку підліткової самосвідомості, де центр уваги поступово переходить від зовнішніх аспектів особистості до внутрішньої організації, від хаотичних рис до цілісної стабілізації характеру [32]. Вроджені властивості підлітків до самовизначення відображають основну силу розвитку психіки. Ці процеси безпосередньо корелюють з внутрішньою позицією дорослості.

Суб'єктивне переживання дорослості підлітками пов'язане з рівнем сформованості таких особистісних утворень як самостійність, дисциплінованість, відповідальність. Відповідальний вибір визначає позицію підлітка стосовно дорослості, що може проявлятися у таких реакціях:

- 1) імітація дорослої поведінки, що відображає реалізацію дій, які не відповідають справжній внутрішній об'єктивній позиції особистості;
- 2) справжня доросла поведінка – самостійне прийняття рішень, визнання і корекція власних помилок, адекватна реакція на критику, прояв здорової критики стосовно соціального оточення, здатність приймати відповідальність за власні вчинки [15].

У підлітковому віці молода людина починає більш чітко відчувати власну причетність до соціального життя, найближчого суспільного оточення, конструювання свого індивідуального життєвого шляху. Успіх власних дій стабілізує переживання дорослості, водночас, відсутність успіху

діяльності активізує інфантильні реакції й переживання меншовартості. Отже, почуття відповідальності визначає стабільне перетворення почуття дорослості у почуття зрілості [25].

М. Савчин вважає, що у мотиваційній сфері відповідальність реалізується як смисловий принцип, специфічне внутрішнє правило, що регулює конкретизацію змісту життєвих завдань, доручень, обов'язків [9]. Нова внутрішня позиція відображається у формуванні потреби відповідати як вимогам оточення, так і власним вимогам, що засновані на самооцінці, самостваленні, змісті Я-концепції. Ставлення до себе є феноменом, що виникає у контексті ставлення людини до реальності.

Соціальна ситуація розвитку стимулює протиріччя між самостійністю та можливостями її соціальної та фізичної реалізації. Підліток вже ставиться до себе як індивідуальності, яка може брати відповідальність за свої вчинки. Молоді люди хочуть, щоб до нього відносилися як до дорослого, аргументує власну право на «дорослу» позицію, актуалізує самостійність, намагається дистанціюватися від зовнішнього контролю. Цей компонент суб'єктивного почуття дорослості характеризує появу специфічної форми свідомості. Конкретний зміст формування дорослої позиції становить систематизація знань, соціальних компетенцій, характерологічних якостей, засвоєння ціннісної сфери [18]. Ці механізми визначають ефективність адаптації учнів середньої ланки до соціальних умов. Внутрішня позиція дорослості реалізується у контексті тенденції (або претензії) до дорослості, тобто прагнення виглядати як доросла людина [1]. Відповідна тенденція відображає перехід від нижчого до вищого етапів розвитку як практичну схему «індивідуальної траєкторії дорослості». Така траєкторія характеризується активним розвитком системи інтересів як фундаменту змін життєдіяльності. Саме інтереси є інтегральним утворенням свідомості молодої людини і проявляються у межах різних векторів психічного розвитку. У підлітка формуються не лише нові інтереси, але й нівелюються вже наявні, тобто

людина вже не лише захоплюється новим, але й втрачає цікавість до попередньої системи пізнавальних конструктів [2]. Гіпервираженість інтересів до певної сфери набуває характеру захоплення відповідно до поведінки молодого людини. Саме тому захоплення відображають одну з найважливіших характеристик підліткового віку.

На внутрішню позицію дорослого підлітків також впливають зміни в емоційній, зокрема співвідношення егоцентричній й емпатійній переживання. Це стимулює виникнення страждання, суму, страху, радості, інтересу, заздрощів, ревнощів. Іноді молода людина байдужа навіть до актуальних подій реальності та оцінки своєї поведінки оточенням. Таким чином, демонструється дорослий нігілізм до соціуму. В інших ситуаціях підлітки можуть реагувати на об'єктивно важливу подію, але занадто емоційно проявляти ставлення до певних дрібниць [17].

Інтерес до дорослого життя – дуже важливий, але не єдиний індикатор внутрішньої позиції дорослого в отроцтві. Особистість підлітка – це складна система характеристик, що впливають на розвиток суб'єктивної позиції дорослого. Варіативність характеристик підлітковості визначається такими компонентами ключовими для формування переживання дорослості:

1. Самооцінка, що характеризується внутрішніми і зовнішніми проявами у психічній структурі. Внутрішній аспект самооцінки визначає формування уявлення та ставлення стосовно себе, оцінку своїх можливостей, розвиток вміння фіксувати позитивні й негативні сторони власного характеру. Самооцінка формує ідеальний образ дорослої особистості, допомагає становленню відповідних якостей. Розвиток інтегральної самооцінки мотивує до виникнення самоповаги. Самооцінка регулює виникнення соціальної відповідальності за виконання соціальних дій у соціальному й особистісному контексті. Завдяки самооцінці підліток демонструє критичне ставлення до себе і набуває вміння «дивитися на себе зі сторонньої позиції».

2. Особистісна рефлексія допомагає підлітками краще усвідомити власний внутрішній світ. Цей механізм дозволяє акцентувати увагу на розвитку структури свого характеру, впливає на соціальні стосунки у плані підвищення їх ефективності. Рефлексія стимулює спрямованість на самовиховання, критичну оцінку себе, дозволяє адекватно інтерпретувати наслідки поведінки інших людей. При цьому, інтерес до спілкування з іншими людьми є базовою характеристикою сформованої рефлексії [18].

3. Емпатія залежить від домінування егоїстичних або альтруїстичних спонук поведінки підлітків. Співпереживання демонструється підлітками як пасивна реакція емоційного відгуку на переживання соціального оточення й прагнення уникнути неприємних думок. Співчуття – це готовність прямої допомоги в екстремальній ситуації.

4. Наслідування передбачає внутрішню і зовнішню ідентифікацію особистості. Неусвідомлене ототожнення з соціальним оточенням є істотною характеристикою процесу дорослішання.

Аналіз проблеми внутрішньої позиції дорослого дозволяє виділити низку чинників формування цього феномену.

Суб'єктивні чинники:

- 1) усвідомлення і уявлення про себе як дорослу людину (прагнення знайти себе, самооцінка, конструювання Я-образу, здатність до рефлексії);
- 2) рівень відображення позиції в особистісних характеристиках (почуття відповідальності, самостійність, прояви дисциплінованості);
- 3) продуктивна інтелектуальна активність, що показує прагнення до засвоєння нової інформації, самоосвіти, формування когнітивної зрілості;
- 4) мотиваційна сфера (ієрархічна взаємодія спонук, особливості формування вольової регуляції, свідоме цілепокладання, усвідомлення можливого вибору).

Об'єктивні чинники:

- 1) думки, ставлення й оцінки значущих дорослих і однолітків;

2) розвиток людини як «соціального суб'єкта» інтегрованого у різні площини суспільно корисної діяльності;

3) відповідальність у виконанні до завдань, обов'язків, побудові соціальних стосунків;

4) реалізація цінностей і установок характерних для конкретного типу соціуму.

Більше значення у формуванні внутрішньої позиції дорослого мають внутрішні чинники порівняно із зовнішніми. Почуття дорослості розвивається паралельно з індивідуальною свідомістю під впливом соціальних чинників сім'ї, школи, оточення. Цей феномен проявляється у системі нових стосунків і трансформацій вже наявних, підвищенні відповідальності. Особливе значення мають кооперативні форми спільної роботи [30].

Почуття дорослості є основним новоутворенням підліткового віку, оскільки відкриває унікальний внутрішній світ, формує підстави для аналізу своєї емоційної сфери, визначає появу нових стосунків із дорослими і ровесниками, впливає на становлення «Я-ідеального» у структурі самопізнання. Таке самоставлення є усвідомленим. Внутрішня позиція дорослого з'являється на початку підліткового віку і відображає зміни у структурі особистості. Цей феномен відображається через такі аспекти психіки:

1) когнітивний – уміння самостійного міркування, умовиводів, здатності до самоосвіти;

2) спонукально-вольовий – «дорослішання» ідеалів, цінностей, інтересів, захоплень, волі;

3) рефлексивний – самопізнання, самореалізація, самоставлення, самомотивація;

4) емоційний – переживання, настрої, афекти, реакція на стрес.

Отже, на формування внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці впливають системні психологічні зміни у різних структурах психіки, а саме – самосвідомості, характерологічних рисах (самоствійності, відповідальності, ініціативності). Велике значення у цьому процесі має трансформація сфери інтересів і емпатійного ставлення до себе й реальності. Визначені особливості характеризують можливості планування й реалізації емпіричних досліджень внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці.

Висновки до першого розділу

Отже, у результаті аналізу теоретичних джерел визначено основні риси внутрішньої позиції підлітків: формальні (диференційованість, упорядкованість / неупорядкованість, структурованість); змістовні (децентрація, вияв сенсу у комунікації, нерівномірність розвитку структури феномену); динамічні (нестабільність, зв'язок з рефлексією, дисгармонія динаміки компонентів). У контексті підліткового віку доцільно з'ясувати особливості внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці як одного з визначальних чинників психічного життя у пубертаті.

Почуття дорослості є основним новоутворенням підліткового віку, оскільки відкриває унікальний внутрішній світ, формує підстави для аналізу своєї емоційної сфери, визначає появу нових стосунків із дорослими і ровесниками, впливає на становлення «Я-ідеального» у структурі самопізнання. Таке самоствавлення є усвідомленим. Внутрішня позиція дорослого з'являється на початку підліткового віку і відображає зміни у структурі особистості. Цей феномен відображається через такі аспекти психіки: 1) когнітивний – уміння самоствійного міркування, умовиводів, здатності до самоосвіти; 2) спонукально-вольовий – «дорослішання» ідеалів, цінностей, інтересів, захоплень, волі; 3) рефлексивний – самопізнання,

самореалізація, самоствалення, самоспонування; 4) емоційний – переживання, настрої, афекти, реакція на стрес.

На формування внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці впливають системні психологічні зміни у різних структурах психіки, а саме – самосвідомості, характерологічних рисах (самостійності, відповідальності, ініціативності). Велике значення у цьому процесі має трансформація сфери інтересів і емпатійного ставлення до себе й реальності. Визначені особливості характеризують можливості планування й реалізації емпіричних досліджень внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЗИЦІЇ ДОРΟΣЛОГО У ПІДЛІТКІВ

2.1. Програма емпіричного дослідження

Проведення досліджень внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці супроводжується низкою методологічних труднощів пов'язаних з добором надійних і валідних діагностичних інструментів. Дослідження методичної літератури дає підстави констатувати відсутність чіткої системи тестологічного вивчення феномену внутрішньої позиції дорослого. З огляду на це, було вирішено використати звичні, класичні методики вивчення психічної сфери особистості та її суб'єктивного ставлення до реальності. У дослідженні реалізовано такі методики: 1) «Ціннісні орієнтації» Рокича (дослідження термінальних та інструментальних цінностей) (додаток А); 2) методика діагностики рівня задоволеності основних потреб (додаток Б); 3) особистісний диференціал (додаток В). Ці методики спрямовані на з'ясування ціннісного регулювання психіки, провідної мотивації, ставлення й оцінки оточуючого світу й себе. Досліджуваним потрібно було визначити на бланку позицію характерну для себе з інструкцією «Оцініть себе у дорослому віці». Цей момент дозволяв з'ясувати саме внутрішню позицію дорослого.

Для реалізації емпіричного дослідження було визначено три вікові групи – (13, 14, 15 років) з 50 опитаних (порівну хлопців і дівчат). Таким чином, увага акцентувалася на старшому підлітковому віковому періоді, де стабілізуються психічні новоутворення, зокрема, внутрішня позиція дорослого. Вибірка комплектувалася зі школярів міст Глухова, Шостки, Конотопа, Сум, Прилук, Чернігова. Таким чином, ми намагалися охопити достатню територію північних регіонів України для забезпечення репрезентативності дослідження.

По суті, збір емпіричних даних відбувався з двох напрямків: самосвідомості та потребо-мотиваційній сферах. Потім проводився кількісний (обчислення показників моди та середнього арифметичного) і якісний аналіз отриманої інформації (порівняння результатів за віковою та гендерною ознакою). Використано структурний метод інтерпретації отриманих даних.

Тобто, центральним методом нашого дослідження є поперечний зріз для встановлення динаміки внутрішньої позиції дорослого. Збір даних відбувався у форматі безпосередньої взаємодії. Обов'язковою умовою участі у дослідженні була добровільна згода учасників підліткового віку. Зазначимо, що методики і процедура дослідження аналізувалися на предмет відсутності аспектів, що негативно могли б позначитися на психологічному стані досліджуваних підліткового віку та їх оточення.

Доцільно перерахуватися основні проблеми, що виникли під час збору емпіричного матеріалу:

1. Нестабільність безпекової складової, зокрема, процес збору емпіричного матеріалу доводилося регулярно переривати у зв'язку з повітряними тривогами й військовими загрозами для прикордоння.

2. Складність розуміння інструкції методики вивчення потреб особистості.

3. Небажання деяких досліджуваних співпрацювати, зумовлене упередженням і навіть підозрливим ставленням до психологічних досліджень, що яскраво демонструє низький рівень психологічної компетентності соціуму. З огляду на це, кілька осіб відмовилися від проведення дослідження, а у зборі даних приймали участь інші підлітки. У цьому контексті варто зазначити, що формулювання інструкції «оцініть себе у дорослому віці» викликало у кількох досліджуваних реакцію супротиву. Особливо це спостерігалось у районі 13 років.

Врахування описаних проблем дозволяло отримати більш якісні результати наукового дослідження.

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці

Діагностика мотиваційної сфери особистості проводилася шляхом використання методики Рокіча «Ціннісні орієнтації» (дод. А). Бланк даної

методики являє собою дві групи цінностей (термінальні та інструментальні), які респондент повинен проранжувати за рівнем значущості для себе. В кожній групі містяться 18 тверджень, тому найбільш значущу цінність оптант позначає цифрою 1, менш значущу – 2 тощо. З огляду на це, найменш актуальна цінність буде знаходитись під номером 18. Основною метою проведення пропонованої методики є виявлення загальних тенденцій зміни ціннісних орієнтацій особистості у віковому проміжку 13 – 15 років, а також встановлення зв'язку цих змін з віковими та статевими характеристиками.

Для дослідження було сформовано 6 вибірок кількісним складом 25 чоловік в кожній. Статевий і віковий склад вибірок такий: три групи оптантів чоловічої статі (13, 14, 15 років), три – жіночої статі (того ж віку). Отримані дані по кожному оптанту, окремо взятої вибірки зводились в загальну таблицю; по кожній цінності вираховувалися показники моди та розмаху варіації. Відсутність чітко визначеної моди та великий розмах варіації інтерпретувалися як несформованість, «розмитість» досліджуваної цінності у контексті внутрішньої позиції дорослого.

Визначимо структуру угруповання цінностей наступне: 1) термінальні цінності – абстрактні; конкретні; професійні; особистого життя; 2) інструментальні цінності – справи; конформізму; самоствердження; спілкування; індивідуальності; прийняття інших.

Виокремлюють 4 рівні сформованості груп цінностей у контексті внутрішньої позиції дорослого:

1. Сформований. Усі цінності мають чітко визначені показники;
2. Відносно сформований. Більшість цінностей мають стабільні показники;
3. Частково сформований – відсутність стабільності прояву;
4. Несформований – цінність не має чітких тенденцій;

Слід зазначити, що на віднесення групи цінностей до 2-го чи 3-го рівня сформованості впливали їх ранги. Так, якщо більшість цінностей групи є

стабільними за проявами, але їх ранги досить низькі, то група вважається частково сформованою.

Пропонуємо аналіз досліджуваних даних за термінальними цінностями.

Таблиця 2.1

Сформованість абстрактних цінностей внутрішньої позиції дорослого
у підлітковому віці

Вік	Рівень сформованості цінностей	
	Хлопці	Дівчата
13 років	частково сформовані	відносно сформовані
14 років	відносно сформовані	відносно сформовані
15 років	відносно сформовані	відносно сформовані

За показниками рангів абстрактні цінності займають низьке положення у хлопців усіх вікових групах (табл. 2.1). Найменш популярними стали такі цінності, як: 1) «краса природи та мистецтва»; 2) «щастя інших». Більш стабільними є 1) «активне діяльнісне життя»; 2) «життєва мудрість»; 3) «свобода». Отже має місце більша перевага цінностей, які безпосередньо стосуються процесів самовизначення та самоствердження у дорослому житті. Слід зазначити, що в цілому, цінності групи не мають чітких, усвідомлених тенденцій у опитантів. Проте спостерігається деяка їх стабілізація у віці 14 – 15 років. Показники розмаху варіації, високі для всіх цінностей групи, що ще раз підкреслює їх нестабільність стосовно оцінки у дорослому житті. У групі дівчат зберігаються низькі рангові показники, але вони дещо вищі порівняно з групою хлопців. Стабільною є цінність «краса природи та мистецтва», що пов'язано з більшою сформованістю естетичних почуттів у дівчат. Більші показники нестабільності, в порівнянні з попередньою вибіркою, має «активне діяльне життя» у позиції дорослого. Кардинального переосмислення у 14 років набуває поняття «життєвої мудрості», результатом якого є зниження його значущості для жіночої особистості. Цінність «свобода» для дорослості має менші рангові

показники, ніж у хлопців, що пов'язано з менш виявленим прагненням дівчат до індивідуалізації.

Таблиця 2.2

Сформованість конкретних цінностей внутрішньої позиції дорослого
у підлітковому віці

Вік	Рівень сформованості цінностей	
	Хлопці	Дівчата
13 років	відносно сформовані	частково сформовані
14 років	відносно сформовані	відносно сформовані
15 років	відносно сформовані	відносно сформовані

У групі конкретних цінностей внутрішньої позиції дорослого спостерігається стабільність проявів та надання достатньо високих рангів (табл. 2.2). Наприклад, цінність «здоров'я» займає 1-е за значущістю місце у всіх вікових групах, що відображає достатньо усвідомлене ставлення до дорослого життя. Популярністю користується цінність – «хороші та вірні друзі», що пояснюємо вираженою потребою у спілкуванні та підтримкою дружніх стосунків з проектуванням на дорослий період. Менш сформованими виявилися цінності: 1) «матеріально забезпечене життя», 2) «суспільне визнання». Особливо нестабільною є перша цінність, що, можливо, пов'язано з недостатньо усвідомленим відповідальним ставленням до обов'язків і прав дорослого життя.. Вважаємо, що значущість досліджуваної групи цінностей можна пояснити її безпосереднім відношенням до цілепокладання особистості у структурі оцінки дорослого життя. У цілому показники у групі дівчат схожі, але в 13 років спостерігається менша сформованість даної групи цінностей, порівняно з результатами хлопців. Найбільш стабільним і значущим є здоров'я (1-ий ранг по всі трьох вікових проміжках). Три інші твердження («матеріальне забезпечення», «хороші і вірні друзі», «суспільне визнання») не мають чітких показників, тобто не є сформованими. Певна їх стабілізація відбувається у віці

14 років. Отже, бачимо, що, як дівчата, так і хлопці не мають остаточно сформованих, цілісних уявлень про свій життєвий шлях дорослого.

Таблиця 2.3

Сформованість професійних цінностей внутрішньої позиції дорослого
у підлітковому віці

Вік	Рівень сформованості цінностей	
	Хлопці	Дівчата
13 років	сформовані	відносно сформовані
14 років	відносно сформовані	відносно сформовані
15 років	відносно сформовані	повністю сформовані

Група професійних цінностей має досить стабільні показники у структурі позиції дорослого, які безпосередньо співвідносяться з уявленням про економічну і статусну актуальність професії у подальшому житті (табл. 2.3). Водночас, у хлопців зазначені цінності, порівняно з попередніми групами, отримали нижчі ранги. Найбільш стабільною та значущою є цінність «цікава робота». Найменш значущою виявилася «творчість», що можна пояснити уявленням про репродуктивний, відтворюючий характер майбутньої професії. Слід відзначити, що цінності «розвиток» та «пізнання» зазнають суттєвих змін на межі 14 років, що є ознакою їх переосмислення у проектуванні на дорослий період. У цілому, зміни в структурі професійних цінностей підлітків-хлопців можна пояснити особливостями ситуаціями в країні. На відміну від вибірки хлопців, стабілізація професійних цінностей та їх повна сформованість у групі дівчат припадає на 15 років. Зберігаються низькі показники цінності «творчість» у внутрішній позиції дорослого. Позиція «розвиток» демонструє схоже формування в обох вибірках. Результати свідчать, що твердження «пізнання» для дівчат є більш значущим, що може бути пов'язане з більш свідомим їх ставленням до здобуття інформації. Отже можна говорити, що навчання сприяє професійному самовизначенню дівчат, тоді, як у хлопців воно

дестабілізує досліджувану групу цінностей у внутрішній позиції дорослого. Тобто, у жіночої статі фіксується більш прогресивна динаміка ставлення до майбутньої професії у контексті дорослого ж життя, порівняно з хлопцями підліткового віку.

Таблиця 2.4

Сформованість цінностей особистого життя внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці

Вік	Рівень сформованості цінностей	
	Хлопці	Дівчата
13 років	відносно сформовані	відносно сформовані
14 років	несформовані	повністю сформовані
15 років	відносно сформовані	частково сформовані

Найбільша дестабілізація групи цінностей хлопці спостерігалася у вибірці 14 – річних (табл. 2.4). Не демонструє чіткої сформованості протягом всіх досліджуваних вікових етапів цінність «продуктивне життя». Швидше за все це пов'язано з різним змістом, який кожен вкладає в дане поняття, а тому різним ставленням до нього. Досить аморфна цінність «кохання» у внутрішній позиції дорослого. Її відносна стабільність спостерігається у 15 років. «Впевненість» не має чітко визначених проявів, що можливо пов'язано з переоцінкою власних психічних і фізичних ресурсів. Відносно сформованою можна вважати цінність «щасливого сімейного життя», що свідчить про її стійку позицію в життєвих планах більшості хлопців підліткового віку. На цьому віковому етапі розваги відходять на останній план, що вказує на зростання осмисленого ставлення до дорослого життя. Кращі показники сформованості цієї групи цінностей у 14 років у вибірці дівчат, можна пояснити високою їх значущістю для жіночої статі й домінуванням відповідних гендерних стереотипів. Спостерігається дестабілізація цінностей особистого життя у 15 років, що, можливо, пов'язано з їх переоцінкою стосовно дорослого життя. Найбільш значущими та

сформованими у внутрішній позиції дорослого життя дівчат є цінності «кохання» та «щасливе сімейне життя». Найменшою популярністю користується позиція «розваги». Більш сформованими у порівнянні з юнаками є «впевненість у собі» і «продуктивне життя», але їх нестабільність у 15 років зберігається. Результати свідчать про більшу орієнтацію дівчат на майбутнє сімейне життя у дорослості, яка, водночас, не є стійкою і детермінована романтичними, нереалістичними уявленнями.

Проаналізуємо інструментальні цінності підлітків у структурі внутрішньої позиції дорослого підлітків

Таблиця 2.5

Сформованість цінностей справи внутрішньої позиції дорослого
у підлітковому віці

Вік	Рівень сформованості цінностей	
	Хлопці	Дівчата
13 років	відносно сформовані	відносно сформовані
14 років	несформовані	відносно сформовані
15 років	відносно сформовані	відносно сформовані

Цінності мають безпосереднє відношення до сфери інтересів хлопців, тобто їх сформованість залежить від того наскільки цікавою є для нього справа (табл. 2.5). Дестабілізація групи у чоловічої статі пов'язана з переосмисленням ставлення особистості до діяльності, яку вона виконує та її продуктів. Цінності «охайність» та «відповідальність» стають більш значущими у 15 років, що пов'язано з більш свідомим відношенням до своєї діяльності. «Ефективність у справах» є несформованою та неактуальною на всьому віковому проміжку, що може бути ознакою проблем у сфері професійного самовизначення. Найбільш стабільною цінністю групи у вибірці дівчат виявилася «відповідальність». «Ефективність у справах» і «охайність» для жіночої статі знаходяться приблизно на однаковому рівні значущості для особистості. У цілому

зафіксована більша стабільність цінностей справи у порівнянні з аналогічними показниками чоловічої статі, що зумовлено більш «гладким» протіканням процесів професійного самовизначення, задоволенням від своєї діяльності у контексті оцінки майбутньої дорослості. Варто повторно акцентувати увагу на кореляції інструментальних цінностей справи і термінальних цінностей фахового розвитку особистості підліткового віку.

Таблиця 2.6

Сформованість цінностей конформізму внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці

Вік	Рівень сформованості цінностей	
	Хлопці	Дівчата
13 років	частково сформовані	повністю сформовані
14 років	несформовані	частково сформовані
15 років	частково сформовані	відносно сформовані

Низькі рангові показники цінностей конформізму у хлопців можна пояснити максималізмом, який зберігається в досліджуваному віковому проміжку, зокрема, в оцінці майбутнього дорослого життя (табл. 2.6). Найменш сформованою цінністю групи є «раціоналізм» (великий розмах варіації, відсутність стабільної моди), що, можливо, пов'язано з високою імпульсивністю хлопців підліткового віку. Водночас, потрібно відзначити, що «вихованість» для юнаків стає більш актуальним у 15 років. У позиції дорослого дівчат означені цінності мають більш високі показники сформованості порівняно з аналогічними даними у хлопців. Так, «вихованість» має першочергове значення для особистості 13 років, далі відбувається її переосмислення у 14 років, а в 15 років вона знову набуває великої ваги. Найбільш стабільною є цінність «раціоналізму», що зберігає значущість у 13-14 років, однак в 15 років фіксується зниженні показників. «Виконавча

дисципліна» є «розритою», аморфною. Сформованість групи може бути зумовлена більш вираженою здатністю дівчат йти на компроміс у взаємодії.

Таблиця 2.7

Сформованість цінностей самоствердження внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці

Вік	Рівень сформованості цінностей	
	Хлопці	Дівчата
13 років	частково сформовані	повністю сформовані
14 років	несформовані	частково сформовані
15 років	частково сформовані	відносно сформовані

Характерно, що найбільш сформованою цінністю самоствердження для хлопців є «високі запити» (табл. 2.7). Але в 15 років різко змінюється значущість її для особистості (основну роль в цій ситуації мабуть відіграють особливості професійного становлення, завершення шкільного навчання тощо). Найбільшу значущість для особистості в 13-15 років становить «незалежність». Нестабільною у почутті дорослості хлопців є цінність «сміливість у захисті власної позиції», що може бути свідченням недостатнього рівня розвитку вольових якостей. Взагалі для досліджуваного віку характерним є прагнення до самоствердження, постановка високого рівня домагань, тому високим є і рівень сформованості цінностей самоствердження у структурі внутрішньої позиції дорослого. У цілому група цінностей самоствердження більш стабільна у дівчат підліткового віку. Проте «високі запити» мають для дівчат менше значення з позиції дорослого життя. Більш стабільною у дівчат виявилася цінність «сміливість у захисті власної позиції», а менш сформованою «незалежність». Водночас у 13 років прагнення до незалежності виявилось найбільш актуально у контексті внутрішньої позиції дорослого.

Таблиця 2.8

Сформованість цінностей спілкування внутрішньої позиції дорослого
у підлітковому віці

Вік	Рівень сформованості цінностей	
	Хлопці	Дівчата
13 років	несформовані	відносно сформовані
14 років	частково сформовані	відносно сформовані
15 років	частково сформовані	несформовані

У цілому, цінності спілкування мають низькі показники сформованості у структурі внутрішньої позиції дорослих хлопців (табл. 2.8). Причинами такої ситуації є зміни у значущості інтимно-особистісного спілкування й зростання конфліктів з дорослими. Несформованість цієї групи цінностей у 13 років можна пояснити піковими показниками підліткової криз. Найменш стабільною комунікативною цінністю хлопців у структурі внутрішньої позиції дорослого є «широта поглядів», що можна пояснити змінами сфери інтересів. Це єдина сукупність цінностей у дівчат, яка виявилася абсолютно несформованою. Причому пік її дестабілізації припадає на 15 років. Більш значущими виявилися цінності «чесності» (зайняла 1-ий ранг у 14 років) та «широта поглядів». В цілому, до 15 років спостерігаються гірші показники сформованості групи, ніж у хлопців.

Таблиця 2.9

Сформованість цінностей прийняття інших внутрішньої позиції дорослого
у підлітковому віці

Вік	Рівень сформованості цінностей	
	Хлопці	Дівчата
13 років	відносно сформовані	відносно сформовані
14 років	повністю сформовані	повністю сформовані
15 років	повністю сформовані	частково сформовані

Такі цінності групи «прийняття інших» як «непримиримість до недоліків» та «здатність до співпереживання» в 13-15 років стають найменш значущими для хлопців підлітків у контексті індивідуального образу дорослого (табл. 2.9). Також зменшуються рангові показники «терпимості». Отже, можна зробити висновок, що дана група є сформованою, але, разом з тим, однією з найменш значущих для особистості. Таку ситуацію пояснюємо є причиною несформованості комунікативних цінностей у структурі внутрішньої позиції дорослого. Як і в попередній вибірці, цінності мають низьке значення для дівчат у межах позиції дорослого (в основному 17-ті, 18-ті ранги). У 15 років спостерігаються зниження рівня їх сформованості, що може корелювати з кризою цінностей спілкування. Найбільш стабільною у дівчат, але, разом з тим, найменш значущою в загальній структурі внутрішньої позиції дорослого, виявилася цінність «непримиримість до недоліків», що вказує на некритичне ставлення до себе та оточення у дівчат підліткового віку.

Таблиця 2.10

Сформованість цінностей індивідуальності внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці

Вік	Рівень сформованості цінностей	
	Хлопці	Дівчата
13 років	повністю сформовані	частково сформовані
14 років	частково сформовані	відносно сформовані
15 років	відносно сформовані	частково сформовані

Нестабільність сфери цінностей індивідуальності можна пов'язати з кризою ідентичності (табл. 2.10). Проаналізувавши динаміку цінності детальніше відзначимо, що «розвинена воля» та «самоконтроль» переосмислюються у 14 років. При цьому значущість першої знижується (з 3-го місця в 13 років до 14-го місця в 15 років), а значущість другої підвищується (з 14-го на 7-е місце), що може бути ознакою конформних тенденцій у структурі

позиції дорослого. Цінність «освіченість» має безпосереднє відношення до пізнавальної діяльності особистості та відзначається досить високими рангами в 13-14 років з наступною дестабілізацією в 15 років. Цінності індивідуальності мають меншу значущість для особистості жіночої статі цього віку, що корелює з меншою тенденцією дівчат до індивідуалізації у дорослому віці. У 14 років спостерігається деяка їх стабілізація. Найбільш значущою у дівчат виявилася «освіченість», що пов'язано зі змінами у ставленні до навчання, переоцінкою його ролі для майбутнього дорослого життя.

Для дослідження потребо-мотиваційної сфери у структурі позиції дорослого була також використана методика діагностики міри задоволеності основних потреб. Стимульний матеріал даної методики являє собою 15 тверджень, які респондент повинен порівняти і визначити їх значущість для себе. Результати порівняння фіксуються у відповідній таблиці.

Таблиця 2.11

Результати методики міри задоволеності основних потреб
у хлопців (13-15 років)

Список потреб	Рівень сформованості		
	13 років	14 років	15 років
1. Домогтися поваги.	несформована	несформована	середній
2. Мати хороші стосунки з людьми.	середній	несформована	середній
3. Забезпечити майбутнє.	середній	середній	середній
4. Заробляти на життя.	несформована	низький	несформована
5. Мати хороших співбесідників.	низький	низький	несформована
6. Укріпити своє положення.	середній	середній	середній
7. Розвивати свої сили та здібності.	середній	середній	середній
8. Забезпечити собі матеріальний комфорт.	середній	середній	середній
9. Підвищити рівень майстерності.	високий	середній	середній
10. Уникати	несформована	низький	високий

неприємностей.			
11. Прагнути до нового.	середній	високий	середній
12. Забезпечити свій вплив.	середній	середній	високий
13. Придбати хороші речі.	низький	низький	низький
14. Займатися справою з віддачею	високий	високий	середній
15. Щоб мене розуміли.	високий	високий	високий

Основним завданням дослідження було визначення тенденцій міри вираженості потреб у контексті оцінки дорослого життя в проміжку 13–15 років. Обробка результатів методики проводилась шляхом обчислення показників моди частоти кожної потреби по конкретній віковій групі. Потім отримані дані порівнювалися з метою встановлення вікової динаміки розвитку потреб особистості та її залежності від статі. Результати інтерпретувалися наступним чином: якщо переважаюча частота знаходилась в межах від 0 до 4, то це свідчило про низьку вираженість даної потреби; від 5 до 9 – середню вираженість; від 10 до 14 – високу вираженість. Відсутність чітко визначеної моди інтерпретувалася, як несформованість, аморфність потреби. Всі твердження методики можна про класифікувати по п'яти групам:

- матеріальні потреби: 4, 8, 13-е твердження;
- потреба в безпеці: 3, 6, 10-те твердження;
- соціальні потреби: 2, 5, 15-е твердження;
- потреби у визнанні: 1, 9, 12-е твердження;
- потреба у самовираженні: 7, 11, 14-е твердження.

Аналіз отриманих результатів проводився як по окремим потребам, так і по їх узагальненим групам.

Результати методики міри задоволеності основних потреб у контексті внутрішньої позиції дорослого у віці 13 – 15 років представлено у таблиці 2.11.

Матеріальні потреби.

Потреба «заробляти на життя» має наступну вікову динаміку розвитку:

- 1) 13 років - несформованість, «розмитість», відсутність її чіткої усвідомленості;
- 2) 14 років – низька міра вираженості у структурі особистості;
- 3) 15 років – відсутність чіткої міри сформованості.

Потреба «забезпечення матеріального комфорту» має більш стабільні показники, ніж попередня. Спостерігається її середня вираженість на двох перших вікових проміжках (17, 14 років), в 15 років вона набуває високої значущості для особистості. Найменш сформованим та значущим є «придбання хороших речей». Причому, не тільки в групі матеріальних потреб, але і в структурі мотиваційної сфери взагалі – дане твердження отримало найменшу кількість виборів по всім трьом віковим групам. Підсумовуючи вищесказане, можна відзначити, що дана група потреб має досить низьке значення та високу нестабільність для чоловічої статі 13-15 років у контексті внутрішньої позиції дорослого. Хлопці вже визначилися, що прагнуть досягти матеріального комфорту та благополуччя, але шляхи цього не є чітко усвідомлюваними. На основі отриманих даних можна говорити про більшу вираженість духовних потреб у структурі особистості.

Потреби в безпеці включають в себе потреби, реалізація яких спрямована на досягнення благополуччя та стабільності в житті людини. Потреби «забезпечення свого майбутнього» та «укріплення положення» мають середні показники вираженості на всьому віковому відрізку. Найбільш нестабільною у своєму розвитку виявилася потреба «уникнення неприємностей»: 13 років – простежується її несформованість, аморфність – про що свідчить відсутність стабільної моди, наявність як низьких, так і високих частот отриманих виборів; 14 років – низька значущість даної потреби для особистості; 15 років – спостерігається висока вираженість потреби в оцінці майбутнього дорослого життя. Ситуацію можна пояснити наявністю юнацького максималізму, що зберігається у віці 13-14 років. Очевидно, що в 15 років відбувається переосмислення своєї поведінки, що, можливо пов'язано з процесами

перебудови життєвого плану особистості стосовно дорослого життя. Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що група потреб в безпеці має середню міру вираженості для хлопців даного віку.

Соціальні потреби – пов'язані зі спілкуванням. Для них характерними є нестабільність, неоднозначність розвитку. З'ясувалося, що «теплі стосунки з людьми» в 13 років мають середню значущість для хлопців у контексті внутрішньої позиції дорослого; у 14 років спостерігається несформованість потреби; в 15 років вона знову набуває середньої актуальності. Потреба в хороших співрозмовниках у контексті дорослого життя знаходиться на межі між середнім низьким рівнем вираженості у хлопців 13-14 років. У 15 років фіксується відсутність чіткої міри її вираженості. Найбільш значущою для хлопців виявилася потреба у розумінні оточуючими (причому, як і в розглядуваній групі, так і в системі потреб в цілому) – це може свідчити про невпевненість особистості у собі та бути ознакою кризових процесів. Взагалі спостерігається наступна ситуація: особистість прагне до розуміння своїх вчинків та дій з боку оточуючих з позицій дорослого, але потреби, реалізація яких сприяла досягненню поставленої мети не є значущими для неї.

Потреби у визнанні характеризують тенденцію до постійного схвалення дій оточуючими. Досягнення визнання та поваги не є чітко сформованою потребою у 13-14 років. У 15 років спостерігається її стабілізація, вона набуває середньої значущості для хлопців. Підвищення рівня майстерності знаходиться на межі між середнім та високим рівнем значущості у всіх вікових групах (найбільш вираженою потреба є у 13 років). Це можна пояснити зміною ставлення до навчання і початком роздумів над майбутнім професійним життям. Забезпечення свого впливу на інших людей у дорослому віці: у 13 років – середня міра вираженості зазначеної потреби; 14 років – підвищення значущості; 15 років – високий рівень значущості. В цілому, про міру вираженості потреби у визнанні, у досліджуваних вибірках важко говорити

однозначно. Очевидним є відсутність стабільності у її формуванні та невисокі показники значущості для особистості.

Потреби у самовираженні відображають особливості рівня домагань особистості. Розвиток своїх сил та здібностей у контексті внутрішньої позиції дорослого має для хлопців 13-15 років середню міру значущості, що пов'язано з невисоким рівнем домагань. Прагнення до нового та невідомого є найбільш яскраво вираженим у 14 років, у 13 та 15 років рівень вираженості менший. Твердження «займатися справою, що вимагає повної віддачі», отримало високу частоту виборів у 13 та 14 років, в 15 років її вираженість зменшується – на це впливає переосмислення ставлення до майбутньої професії. Отже, в досліджуваній групі спостерігається нестабільність, але, разом з тим, наявна висока значущість цих потреб для особистості, що може бути наслідком кризи підліткового віку.

Проаналізуємо отримані результати за методикою вивчення основних потреб дівчат з позиції їх порівняння з аналогічними показниками за вибіркою чоловічої статі

Таблиця 2.12

Результати методики міри задоволеності основних потреб,
у дівчат (13-15 років)

Список потреб	Рівень сформованості		
	13 років	14 років	15 років
1. Домогтися поваги.	низький	низький	низький
2. Мати хороші стосунки з людьми.	середній	несформована	середній
3. Забезпечити майбутнє.	середній	середній	несформована
4. Заробляти на життя.	середній	середній	середній
5. Мати хороших співбесідників.	несформована	низький	низький
6. Укріпити своє положення.	середній	середній	середній
7. Розвивати свої сили та здібності.	середній	середній	середній

8. Забезпечити собі матеріальний комфорт.	середній	середній	середній
9. Підвищити рівень майстерності	несформована	високий	несформована
10. Уникати неприємностей.	низький	несформована	середній
11. Прагнути до та невідомого.	середній	високий	середній
12. Забезпечити свій вплив.	низький	низький	несформована
13. Придбати хороші речі.	низький	низький	низький
14. Займатися справою, з віддачею	високий	високий	середній
15. Щоб мене розуміли.	високий	високий	високий

Потреба «заробляти на життя» має більш стабільну динаміку розвитку у дівчат порівняно з хлопцями. На всьому віковому проміжку спостерігається її середня значущість для особистості. «Забезпечення матеріального комфорту» у дівчат має приблизно ж ті показники вираженості, що і в хлопців: в основному середня міра значущості. «Придбання хороших речей» в інтервалі 13-15 років не є значущим для структури внутрішньої позиції дорослого. У цілому, фіксується більша стабільність даної сфери потреб у дівчат, ніж у хлопців. Але відмінності між статями мають несуттєвий характер.

Порівняння динаміки потреб у безпеці виявило такі тенденції. Забезпечення свого майбутнього має для учениць середню міру значущості у контексті позиції дорослого. Спостерігається дестабілізація потреб у 15 років, що, можливо, пов'язано з її переосмисленням, зміною положення в життєвому плані. Укріплення свого положення має, для дівчат, середню значущість. Зберігаються низькі показники сформованості потреби уникнення неприємностей у 13 років, 14 років відбувається її переосмислення; 15 років – збільшення значущості, що може бути пов'язано зі слабким розвитком вольових якостей, небажанням провокувати конфлікт в оцінці дорослого віку.

Отже, тенденції розвитку даної групи потреб і в дівчат, і в хлопців, мають схожий характер у межах внутрішньої позиції дорослого.

Визначимо динаміку соціальних потреб за ознакою статі. Розвиток потреби в теплих стосунках з людьми має наступний вигляд: 13 років – середній рівень вираженості; 14 років – несформованість, аморфність потреби; 15 років – знову середній рівень вираженості. Потреба в хороших співрозмовниках розвивається наступним чином: в 13 років виявлено її не сформованість, у 14-15 років – низьку особистісну значущість. Найбільш значущим виявлялося прагнення особистості до розуміння з боку оточуючих – твердження отримано найбільше виборів у всіх вікових групах (у 14 років спостерігається незначна дестабілізація). Формування даної групи у межах внутрішньої позиції дорослого не має істотних відмінностей по статям. Можна зробити висновок, що для віку 13-15 років характерним є середня спрямованість на спілкування.

Проаналізуємо потреби у визнанні дівчат. Визнання та повага оточуючих мають низькі показники значущості та стабільності для дівчат. Така ситуація зберігається на всьому віковому відрізку – несуттєве зростання міри її вираженості виявлено в 15 років. Підвищення рівня майстерності в 13 років не є сформованим; 14 років – високий рівень значущості; 15 років – часткова сформованість потреби для оцінки дорослого життя. Забезпечення власного впливу має низький рівень значущості для дівчат 13-14 років. В 15 років фіксується її не сформованість. У порівнянні з аналогічними даними у хлопців, група потреб у визнанні має суттєву різницю, особливо це стосується позицій методики № 9 і № 12. Підвищення майстерності має більшу нестійкість, ніж у хлопців. Потреба № 12 для дівчат має меншу значущість, ніж для чоловічої статі підліткового віку. Пік нестабільності у структурі внутрішньої позиції дівчат припадає на 15 років, у хлопців на 14.

Проаналізуємо потреби у самовираженні дівчат. Значущість розвитку сил і здібностей від 13 до 15 років поступово знижується. У 13 років – частково сформований високий рівень вираженості; у 14-15 років – середній рівень

вираженості з наступною тенденцією до зменшення. Висока нестабільність зафіксована при формуванні потреби прагнення до нового та невідомого. Найбільша нестійкість виявлена при аналізі твердження «займатися справою, що вимагає повної віддачі», причому показники нестабільності найбільші у 15 років, у 14 років фіксується часткова стабільність. Група потреб у самовираженні має несформований вигляд. Показники нестабільності є більшими у дівчат, порівняно з хлопцями. Це стосується всіх трьох компонентів досліджуваної сфери у структурі внутрішньої позиції дорослого.

Іншим аспектом самосвідомості, що вивчався нами, була самооцінка. Для цього використано методику «Особистісний диференціал», що дозволяє дослідити самооцінку позиції дорослого за трьома факторами: оцінки, сили та активності. Обробка результатів проводилась шляхом підрахунку балів за ключем по кожній з трьох шкал. Потім обчислювалося середньоарифметичне значення кожного з трьох факторів. Метою дослідження було встановлення зв'язку проявів самооцінки з віком та статтю. Нами було складено шкалу, що дозволяла інтерпретувати отримані числові дані і виокремити три рівні вираженості фактору:

- 7-20 б. – низький рівень;
- 21-25 б. – середній рівень;
- 36-49 б. – високий рівень.

Проаналізуємо отримані дані за вибіркою хлопців (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Результати методики особистісний диференціал у контексті
внутрішньої позиції дорослого (вибірка хлопців)

<i>Вік</i>	<i>Рівень вираженості</i>		
	<i>Оцінка</i>	<i>Сила</i>	<i>Активність</i>
13 років	Високий	Високий	Середній
14 років	Високий	Середній	Середній
15 років	Високий	Середній	Середній

Фактор оцінки. По всім трьом віковим групам отримано високі значення фактору оцінки. Це свідчить про високий рівень самоповаги та задоволеності у контексті оцінки себе як дорослого. Тут можуть бути дві основні детермінанти: високий рівень успіху в справах або низькій рівень домагань. Центральним фактором, що підтримує самоповагу особистості – це успіхи у навчанні. Високі значення оцінки можуть свідчити про некритичне ставлення до себе як майбутнього дорослого.

Фактор сили. У 13 років фіксується високий рівень виразності даного фактору; у 14 та 15 років – середній. Високі значення показника сили свідчать про впевненість у собі, достатній розвиток вольових якостей та усвідомлення їх людиною. Хлопці 13 років – досить незалежні, в поведінці виражені авторитарні тенденції, прагнення домінування над іншими. Зменшення фактору сили у 14 та 15 років може вказувати на переосмислення і зміну стратегії поведінки в критичних ситуаціях. Хлопці вже більш залежні від умов оточуючої реальності, знижується віра у свої сили. Це може бути свідчення змін в структурі самосвідомості, що корелюють з кризовими проявами, пошуком власної ідентичності з орієнтацією на майбутню дорослість.

Фактор активності. Хлопці 13-15 років мають середній рівень активності у внутрішній позиції дорослого. Хоча, потрібно відзначити, що значення середнього арифметичного лежать на межі між середнім та високим рівнем, тому не можна говорити однозначно про перевагу одного з них. Отримані дані дозволять сказати, що хлопці не мають переваги екстравертованості чи інтровертованості в своїй поведінці, вектор їх емоційної реакції залежать від конкретної ситуації. Їм притаманний високий рівень самоконтролю, разом з тим вони можуть вчинити необдуманно, імпульсивно. Хоча коло взаємодії є широким, хлопці не схильні до близьких, інтимних стосунків. Цей фактор безпосередньо пов'язаний з потребою у спілкуванні.

Проаналізуємо отримані результати дівчат.

Таблиця 2.14

Результати методики особистісний диференціал у контексті
внутрішньої позиції дорослого (вибірка дівчат)

Вік	Рівень вираженості		
	Оцінка	Сила	Активність
13 років	Високий	Високий	Середній
14 років	Високий	Середній	Середній
15 років	Високий	Середній	Середній

Фактор оцінки. Значення даного фактору аналогічні його показникам у хлопців. Тобто, самооцінка дівчат та хлопців у віці 13-15 років, схожа. Для дівчат теж характерний високий рівень самоповаги, некритичне ставлення до своїх недоліків у контексті оцінки себе як дорослого.

Фактор сили. Для дівчат, досліджуваного періоду, властивий середній рівень розвитку вольових якостей, впевненості у собі, незалежності. У порівнянні з хлопцями, фіксується менша вираженість даного фактору, але водночас, динаміка його є більш стабільною. Життєва позиція дівчат менш авторитарна, прагнення до переваги над оточенням не так виражене, що може бути свідченням більшої комунікабельності. У цілому розвиток показника сили схожий, але дівчата 13 років менш стійкі в життєвих ситуаціях, схильні розгублюватися.

Фактор активності. У віці 13 і 14 років результати алогічні до попередніх (у хлопців). В 15 років рівень активності підвищується, тобто зростає екстравертованість дівчат, імпульсивність їх поведінки. За результатами Q - сортування дівчата 15 років стають менш залежними від оточення, тому показники активності в 15 років можуть свідчити про більш інтимне, глибоке спілкування. Можна зробити висновок, що, як хлопці, так і дівчата цього віку мають два майже рівнозначні вектори спрямованості – на соціальне оточення і на внутрішній світ. Причому, спілкування, активна взаємодія з оточенням є основним шляхом вирішення проблем пошуку власної цілісності та ідентичності у контексті внутрішньої позиції дорослого.

2.3. Рекомендації батькам і педагогам стосовно побудови стосунків з підлітками

За результатами аналізу проявів внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці нами було розроблено технологію навчально-виховної допомоги, яка призначена для реалізації в двох площинах: рекомендації батькам, діти яких вступають або навчаються у закладі загальної середньої освіти та педагогам:

1. Методичні рекомендації батькам:

1) виховуйте у своїх дітей самостійність, пам'ятайте, ви не завжди будете поруч, тому Ваша дитина повинна вміти вирішувати життєві проблеми самотужки;

2) вашій дитині не потрібно, щоб ви були суворим наглядачем чи, навпаки, нянькою, яка виконує всі забаганки, будьте їй просто другом;

3) прислухайтесь до думки дитини, ставтеся до неї з повагою, намагайтеся уникати словосполучень типу: «Ти нічого не розумієш», «Не говори дурниць»;

4) давайте дитині доручення, які вона б могла виконати самостійно;

5) якщо не згодні з думкою дитини, намагайтеся аргументувати свою позицію;

6) якщо з Вами хочуть поділитися своїми проблемами, не відкладайте розмову на потім;

7) враховуйте бажання, інтереси дитини при виборі навчального закладу та майбутньої професії;

8) намагайтеся забезпечити дитину достатньою інформацією про різноманітність професій, їх особливості;

9) прагнення до самостійності й дорослості – це природне бажання, що характеризує нормальний розвиток: тому не блокуйте його, а допоможіть у проходженні цього складного етапу

2. Рекомендації для педагогів:

- 1) завжди прислуховуйтеся до думки студента, уникайте педагогічних стереотипів;
- 2) розвивайте самостійність, критичність мислення учня;
- 3) активно використовуйте на заняттях проблемні ситуації, давайте можливість висловити учню свою власну точку зору з питання;
- 4) уникайте категоричних заяв, привчайте студентів критично ставитися до всього, що написано в підручниках;
- 5) розвивайте креативність, творчий підхід до вирішення задач;
- 6) приділяйте увагу налагодженню міжособистісних стосунків в учнівських групах;
- 7) активно залучайте до суспільного життя членів класу, які знаходяться у стані соціальної ізоляції, давайте таким студентам завдання, які б вимагали не просто сліпого виконання інструкцій, а певного рівня ініціативності та самостійності;
- 8) доцільним є проведення соціально-психологічних тренінгів, що спрямовані на згуртування групи, а також розвиток активної життєвої позиції підлітків та емоційного самоконтролю.

Висновки до другого розділу

У результаті емпіричного дослідження встановлено, що у досліджуваному проміжку було виявлено нестабільність розвитку потребнісно-мотиваційної сфери особистості, що проявлялася у несформованості її ціннісно-орієнтаційної сфери у контексті внутрішньої позиції дорослого. Причому термінальні цінності (цінності цілі) виявилися сформованими дещо краще в оцінці майбутнього, ніж інструментальні (засоби). У хлопців ця нестабільність була більш вираженою, ніж у дівчат, пік її припадає на 14 років. Найменші показники сформованості у груп цінностей справи, конформності, спілкування.

Аналіз сформованості основних потреб у контексті внутрішньої позиції дорослого показав, що відмінності їх розвитку між статями мають несуттєвий характер. Групи потреб: матеріальних, соціальних, в безпеці схожі у своєму розвитку в групах дівчат і хлопців, зафіксовані відмінності несуттєві. Виявлена різниця у розвитку сфери потреб у визнанні та самовираженні, в цілому дані групи мають більшу стабільність і значущість у хлопців порівняно з дівчатами, що пов'язано з більшими показниками юнацького максималізму у чоловічої статі.

Результати методики «Особистісний диференціал», свідчать про високі значення фактору оцінки у хлопців та дівчат у контексті внутрішньої позиції дорослого. Отже, особистість цього віку цілком задоволена собою, але при цьому розвиток і усвідомлення вольових якостей, а також рівень життєвої активності є недостатнім, що, можливо і є основною причиною відсутності самостійності та кризи інструментальних цінностей у межах внутрішньої позиції дорослого підлітків.

Одним з можливих шляхів подолання кризових проявів є підвищення самостійності особистості, встановлення її активної життєвої позиції

ВИСНОВКИ

У результаті теоретичного й емпіричного дослідження проблеми внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці визначено такі узагальнення:

1. На формування внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці впливають системні психологічні зміни у різних структурах психіки, а саме – самосвідомості, характерологічних рисах (самостійності, відповідальності, ініціативності). Велике значення у цьому процесі має трансформація сфери інтересів і емпатійного ставлення до себе й реальності. Визначені особливості характеризують можливості планування й реалізації емпіричних досліджень внутрішньої позиції дорослого у підлітків.

2. У результаті емпіричного дослідження встановлено, що у досліджуваному проміжку було виявлено нестабільність розвитку потребнісно-мотиваційної сфери особистості, що проявлялася у несформованості її ціннісно-орієнтаційної сфери у контексті внутрішньої позиції дорослого. Причому термінальні цінності (цінності цілі) виявилися сформованими дещо краще в оцінці майбутнього, ніж інструментальні (засоби). У хлопців ця нестабільність була більш вираженою, ніж у дівчат, пік її припадає на 14 років. Найменші показники сформованості у груп цінностей справи, конформності, спілкування.

3. Аналіз сформованості основних потреб у контексті внутрішньої позиції дорослого показав, що відмінності їх розвитку між статями мають несуттєвий характер. Групи потреб: матеріальних, соціальних, в безпеці схожі у своєму розвитку в групах дівчат і хлопців, зафіксовані відмінності несуттєві. Виявлена різниця у розвитку сфери потреб у визнанні та самовираженні, в цілому дані групи мають більшу стабільність і значущість у хлопців порівняно з дівчатами, що пов'язано з більшими показниками юнацького максималізму у чоловічої статі.

4. Результати методики «Особистісний диференціал», свідчать про високі значення фактору оцінки у хлопців та дівчат у контексті внутрішньої позиції дорослого. Отже, особистість цього віку цілком задоволена собою, але при цьому розвиток і усвідомлення вольових якостей, а також рівень життєвої активності є недостатнім, що, можливо і є основною причиною відсутності

самостійності та кризи інструментальних цінностей у межах внутрішньої позиції дорослого підлітків.

5. Одним з можливих шляхів подолання кризових проявів є підвищення самостійності особистості, встановлення її активної життєвої позиції

Перспективами подальших досліджень проблеми є розробка й перевірка ефективності програм корекції внутрішньої позиції дорослого у підлітковому віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бадюл О.С. Трансформація ціннісних установок особистості в освітньому процесі : автореф. дис. канд. філос. наук. Одеса, 2010. 20 с.

2. Балл Г.О. Раціогуманістичний підхід до визначення засад ціннісно налаштованої соціальної поведінки. *Психологія і особистість*. 2015. № 2 (8). Ч. 1. С. 6–22.
3. Бедлінський О.І. Проблема періодизації підліткового віку в сучасному суспільстві. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 2. С. 4–54.
4. Белякова С.М., Шовкова К.О. Соціально–психологічні особливості розвитку особистості сучасного підлітка. *«Молодий вчений»*. 2018. № 5 (57). С. 454–458.
5. Бікус О.О., Волошина В.В. Теоретичні засади формування комунікативної компетенції у підлітковому віці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 2015. Вип. 1(46). С. 17–23
6. Блаженко О. М. Психологічні особливості формування самооцінки підлітків [Електронний ресурс]. *Збірник «Студентський альманах»*. 2013. №3. Режим доступу: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/stud_almanah/v_1/4.pdf
7. Бочаріна Н. Особливості мотивації до навчання сучасних підлітків. *Humanitarium*. 2020. Том 44. Вип. 1. С. 15 – 22.
8. Бриндзак С.В., Комар Т. В., Руденок А.І. Характеристика ціннісно–мотиваційної сфери підлітків як психологічного феномену. *ГАБІТУС : науковий журнал з соціології та психології*. 2022. № 43. С. 199–212.
9. Булах І. С. Вивчення проблеми морального зростання особистості підліткового віку. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2013. Вип. 12. С. 146–155.
10. Варій М.Й. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 592 с.

11. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. К.: Просвіта, 2001. 416 с.
12. Вікова психологія : навчальний посібник / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярук, О. П. Коханова, О.В. Пасєка. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
13. Виштеюнас Г.В. Формування особистості сучасного підлітка. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. №4. С. 21–22.
14. Гельбак А. М. Становлення підлітка в умовах трансформаційного періоду. *Вісник післядипломної освіти*. 2014. Вип. 10. С. 207–216.
15. Гольдштейн А., Хомик В. Тренінг умінь спілкування : як допомогти проблемним підліткам. Київ : Либідь, 2003. 520 с.
16. Григор'єва М. С. Прояви нестабільності емоцій у підлітковому віці. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка*. 2015. Вип. 128. С. 72–75.
17. Доскач С.С. Аналіз психологічних передумов становлення внутрішньої позиції дорослого у підлітків. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 145–156.
18. Жуков В.В. Тренінг для підлітків 13–17 років : метод, розробка. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 9. С. 28–31.
19. Зеленська З.П. Дослідження статевої відмінностей комунікативних умінь учнів основної школи. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Том. VI. Психологія обдарованості. Вип. 16. С. 304–311.
20. Зимянський А. Психологічні особливості розвитку моральної позиції підлітків. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2012. Вип. 3. С. 252–257.
21. Зозуляк–Случик Р. Психологічні особливості формування самооцінки підлітків. *Обрії*. 2015. № 1. С. 23–26.
22. Калюжна Ю. Особливості розвитку мотивації вибору професії у підлітків. *Психологія і особистість*. 2015. Вип. 1. С. 71–82.

23. Канюк С.С. Психологія мотивації: навч. посібник. Київ : Либідь 2002. 284 с.
24. Кіреєва У. Психологічний аналіз Я–концепції підлітків у контексті самосвідомості. *Психологія і суспільство*. 2010. № 1. С. 120–130.
25. Коберник Л.О. Роль та місце ціннісних орієнтацій у формуванні особистості підлітка. *Наука і освіта*. 2018. № 4/5. С. 28–33.
26. Колонькова О. Шлях до гармонії: тренінг для сучасних підлітків. *Шкільний світ*. 2014. № 42. С. 4–6.
27. Корольчук М. С. Методологічні та теоретичні проблеми психології : навч. посібник. Київ : Академ. Видав., 2008. 336 с.
28. Кочарян А. Формування в підлітків стійкої мотивації до дотримання безпечної поведінки в мережі Інтернет. *Інформатика та інформаційні технології в навчальному закладі*. 2012. № 5. С. 49–55.
29. Крайг Г. Психологія розвитку. Київ : Либідь, 2003. 748 с.
30. Кучер Г. Розвиток і становлення ціннісної сфери в підлітковому віці. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка*. 2005. № 7. С. 145–149.
31. Лавріненко В. А. Ціннісно–сміслові засади життєвої самореалізації підлітків–неформалів. *Психологія і особистість*. 2015. № 1 (7). С. 83–96.
32. Максименко С. Д. Психологія особистості : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ТОВ "КММ", 2007. 296 с.
33. Орбан–Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : у 2 кн. К., 2004. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування. 576 с.
34. Панагушина О.Є. Соціально–педагогічна робота з учнями підліткового віку. Херсон: Айлант, 2006. 43 с.
35. Панченко Л.М. Формування ціннісних орієнтацій молоді в період системної трансформації українського суспільства : автореф. дис. канд. філос. наук. Київ, 2013. 20 с.

36. Подшивайлов Ф.М., Сергєєнкова О.П. Мотиваційна сфера особистості : діагностично–розвивальний путівник : методичні рекомендації. Київ : Інститут обдарованої дитини, 2015. 55 с.
37. Поліщук В. М. Вікові кризи в підлітковому і юнацькому віці : монографія. Суми : Університетська книга, 2012. 478 с.
38. Савчин М.В. Відповідальність: Смысловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 1. С. 10–18.
39. Сорока А., Гмирь О. Психологічні особливості, мотивацією, стилів конфліктної поведінки та ціннісної сфери в підлітків та їх батьків. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2021. Вип. 16 (21). С. 99–109.
40. Сошина Ю.М. Соціально–психологічний тренінг як засіб формування ціннісно–смыслових настановлень. *Науковий вісник ХДУ. Серія «Психологічні науки»*. Херсон, 2014. Вип. 1. С. 74–78.
41. Тітова Т. Є., Красильна К. О. Особливості ціннісно–смыислової саморегуляції підлітків. *Психологія і особистість*. № 1 (11). 2017. С. 155–163.
42. Щербан Т. Д. Психологічні особливості навчальної мотивації підлітків. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія "Педагогіка та психологія" : збірник наукових праць / гол. ред. Г.В. Товканець*. Мукачево, 2019. Випуск 2(10). Ч.2. С.100–104.
43. Якимчук Б.А. Психологічні особливості розвитку творчого мислення підлітків. *Актуальні проблеми психології*. Київ, 2012. Вип. 15, Ч. I. С. 431–438.
44. Adler A. *What life should mean to you*. London: George Allen and Unwin, 1980. 300 p.
45. Atkinson J.W., Birch D. *Introduction to Motivation*. New York; Cincinnati; Toronto; London; Melbourne, 1978. 412 p.

46. Braver, T.S. et al. Mechanisms of motivation–cognition interaction: Challenges and opportunities. *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience*. 2014. V. 14. P. 443–472.
47. Dweck C.S. Motivational process affects learning. *American Psychologist*, 1986. V. 41, P. 1010–1018.
48. Elliot, A.J., Church, M.A. A hierarchical model of approach and avoidance achievement motivation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1997. V. 72. P. 218–232.
49. Elliot, A.J., Harackiewicz, J.M. Approach and avoidance achievement goals and intrinsic motivation: A mediational analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1996. V. 70, 461–475.
50. Erikson, E. H. Childhood and society. W W Norton & Co., 1950.
51. Murayama K. Knowing your motivation: Metamotivation. *Annual Review of Japanese Child Psychology (Special Issue on Motivation and Psychology)*. 2014. P. 112–116.
52. Raufelder, D., Kulakow, S. The role of the learning environment in adolescents' motivational development. *Motiv Emot* 2021. V. 45. P. 299–311.
53. Schwartz S.H., Bilsky W. Values and personality. *European Journal of Personality*. 1994. Vol. 8. P. 163–18.
54. Schweder, S., Raufelder, D., Kulakow, S., & Wulff, T. How the learning context affects adolescents' goal orientation, effort, and learning strategies. *Journal of Educational Research*, 2019. V. 112(5). P. 604–614.

Додаток А

Методика "*Ціннісні орієнтації*"

Розроблена Мілтоном Рокичем як тест особистості, спрямований на вивчення ціннісно-мотиваційної сфери людини. Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її відносин до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції і "філософії життя".

Обстеження краще проводити індивідуально, але можливо і групове тестування. Респонденту пред'явлені два списки цінностей (по 18 у кожному), або на аркушах паперу в алфавітному порядку, або на картках. У списках випробуваний присвоює кожній цінності ранговий номер, а картки розкладає по порядку значущості. Остання форма подачі матеріалу дає більш надійні результати. Спочатку пред'являється набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей.

Інструкція до тесту. «Зараз Вам буде пред'явлений набір з 18 карток з позначенням цінностей. Ваше завдання - розкласти їх по порядку значимості для Вас як принципів, якими Ви керуєтеся у Вашому житті.

Уважно вивчіть таблицю і, вибравши ту цінність, яка для Вас найбільш значима, помістіть її на перше місце. Потім виберіть другу за значимістю цінність і помістіть її слідом за першою. Потім виконайте те ж з усіма рештою цінностями. Найменш важлива залишиться останньою і займе 18 місце.

Розробіть не поспішаючи, вдумливо. Кінцевий результат повинен відбивати Вашу справжню позицію».

Тестовий матеріал

Список А (термінальні цінності):

1. активна діяльна життя (повнота та емоційна насиченість життя);
2. життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом);
3. здоров'я (фізичне і психічне);

4. цікава робота;
5. краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і в мистецтві);
6. любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною);
7. матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів);
8. наявність хороших і вірних друзів;
9. суспільне покликання (повага оточуючих, колективу, товаришів по роботі);
10. пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальне розвиток);
11. продуктивна життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей);
12. розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалення);
13. розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків)
14. свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках)
15. щасливе сімейне життя
16. щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому)
17. творчість (можливість творчої діяльності)
18. впевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч; сумнівів).

Список Б (інструментальні цінності):

1. акуратність (охайність), вміння тримати в порядку речі, порядок у справах;
2. вихованість (гарні манери);
3. високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання);
4. життєрадісність (почуття гумору);
5. старанність (дисциплінованість);
6. незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);

7. непримиренність до недоліків у собі та інших;
8. освіченість (широта знань, висока загальна культура);
9. відповідальність (почуття боргу, вміння тримати своє слово);
- 10.раціоналізм (вміння тверезо і логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення);
- 11.самоконтроль (стриманість, самодисципліна);
- 12.сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів;
- 13.тверда воля (вміння настояти на своєму, не відступати перед труднощами)
- 14.терпимість (до поглядів і думок інших, вміння прощати іншим їхні помилки та омани)
- 15.широта поглядів (вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички)
- 16.чесність (правдивість, щирість)
- 17.ефективність у справах (працьовитість, продуктивність у роботі)
- 18.чуйність (дбайливість)

Інтерпретація результатів тесту

Аналізуючи ієрархію цінностей, слід звернути увагу на їх угруповання випробуваним у змістовні блоки по різних підставах. Так, наприклад, виділяються «конкретні» і «абстрактні» цінності, цінності професійної самореалізації й особистого життя і тощо. Інструментальні цінності можуть групуватися в етичні цінності, цінності спілкування, цінності справи; індивідуалістичні і конформістські цінності, альтруїстичні цінності; цінності самоствердження і цінності прийняття інших і тощо. Це далеко не всі можливості суб'єктивного структурування системи ціннісних орієнтацій. Психолог повинен спробувати вловити індивідуальну закономірність.

Якщо не вдається виявити жодної закономірності, можна припустити несформованість у респондента системи цінностей або навіть нещирість відповідей.

Додаток Б**Методика діагностики міри задоволеності основних потреб**

Мета. Вивчається ієрархія потреб і міра їх задоволеності в оптанта.

Структура. Методика складається з 15 тверджень, які оцінюються шляхом їх взаємного попарного порівняння.

Інструкція. Перед вами 15 тверджень, які ви повинні оцінити, порівнюючи між собою.

Порівняйте 1-е твердження з 2, 3-м тощо. Результат впишіть у перший стовпчик. Якщо порівнюючи 1-е і 2-е твердження, ви надаєте перевагу другому, то у клітинку впишіть цифру 2. Якщо перевагу надаєте 1-у твердженню, то в клітинку впишіть цифру 1. Те саме зробіть з 2-м твердженням: спочатку порівняйте його з 3-м, потім з 4-м тощо. Результат впишіть у другий стовпчик.

Поступово заповнюйте бланк, так само працюючи з рештою тверджень.

У роботі варто вголос перед кожним твердженням промовляти фразу «Я хочу...»

Твердження

1. Добитися визнання та поваги.
2. Мати теплі стосунки з людьми.
3. Забезпечити своє майбутнє.
4. Заробляти на життя.
5. Мати гарних співбесідників.
6. Зміцнити своє положення.
7. Розвивати свої сили та здібності.
8. Забезпечити собі матеріальний комфорт.

Додаток В

Методика «Особистісний диференціал»

Інструкція Перед вами шкала, на полюсах якої розташовані властивості особистості. Ваше завдання - оцінити себе по кожній з шкал, тобто визначити, яке властивість з кожної пари запропонованих властивостей характерно для вас і в якій мірі воно проявляється.

Бал 3 означає яскраву вираженість даної особистісної риси, бал 2 - досить помітну вираженість, бал 1 - невелику вираженість, 0 каже про неможливість вибрати одне з двох властивостей, про що дорівнює їх представленості в структурі вашої особистості. Цифри відзначаєте кружечком.

Друга ваша задача - оцінити за таким же принципом вас ідеального. І нарешті - вас в минулому.

3	2	1	0	1	2	3
1	замкнутий					товариський
2	конкретно мислячий					абстрактно мислячий
3	емоційно стійкий					емоційно нестійкі
4	підлеглий					домінантний
5	стриманий					експресивний
6	схильний до впливу почуттів					нормативний
7	боязкий					сміливий
8	жорсткий					чутливий
9	довірливий					підозрілий
10	практичний					творчий
11	прямолінійний					дипломатичний

12 впевнений у собі	тривожний
13 консервативний	радикальний
14 залежний від групи	самостійний
15 недисциплінований	дисциплінований
16 розслаблений	напружений

Обробка результатів і інтерпретація

В результаті обробки виділяються показники розбіжностей між "Я реальним", "Я ідеальним" і "Я в минулому" по окремим особистісним властивостям і в цілому по всіх оцінюваних властивостей.